

Koldo Mitxelenaren zoko-garbitzea: liburugintza

ELIXABETE PEREZ GAZTELU*

Conversé largamente con Michelena pero la conversación derivaba a muy diversas cuestiones. El especialista entre nosotros parece mostrarse cada vez con mayores precauciones ante toda inclinación en defensa de exagerar la importancia de nuestro idioma. Se han cometido muchos abusos en este aspecto, lo comprendo, pero también desde ese otro lado “del rigor científico”, pero que no tiene un lado (no lo olvidemos) sino muchos. Nos dificultamos nosotros mismos la investigación comparada, el trabajo en equipo. De esta suerte, de esta mala suerte, resulta que no llegamos a conocernos, y nos llegamos a desconfiar de nuestro valer con la desconfianza en los demás. Nos falta seguridad y confianza personales, sencillamente costumbre, trato, para encontrarnos en el terreno fronterizo (una zona interdisciplinaria?) con los demás. No tenemos así, ni tradición verdadera para la investigación ni medios ni humor creador. Nuestra investigación resulta seca, corta, nada atrevida, como si esa limitación a aceptar nada más que lo que resulta plenamente demostrado (lo que se demuestra de un solo sitio, solo muestra un poco de lo que se quiere demostrar) fuese rigor científico. Nuestro investigador, nuestro lingüista, se ha vuelto incrédulo, hasta negativo, contrario, con sus mismos sentimientos. Si por prudencia y reserva científica (mal entendidas) faltamos con la intuición poética y el vuelo espiritual desde otros ángulos para la sospecha y la búsqueda, es que desconocemos la misteriosa naturaleza de la libertad poética de la creación que nos ha legado los documentos históricos (el arte y el idioma) que pretendemos descifrar como si fueran resultado de un solo y pequeño cerebro simplemente lógico.

Me he referido a la influencia de Unamuno en las ideas exageradas sobre la pobreza de nuestro pasado y de nuestro idioma. Es el mismo criticismo latinizante y despectivo que ha dejado en nuestros lingüistas Julio de Urquijo. Ya lo advirtió a su tiempo y se rebeló contra este urquijismo, Telesforo de Aranzadi. Hoy las cosas empeoran, puesto que entre nosotros no tenemos más investigación sagrada —así se cree— que el idioma, y desde el lingüismo [sic]

* Deustuko
Unibertsitatea.

(desde el urquijismo) se invade y acapara toda otra investigación o actividad, así nuestra vida en lugar de renacer se va embalsamar. (QT, 1963: 47-48).

Ez bide zebilen Oteiza hagitz oker bere *igarle-profetaren* (Mixelena 1963e) ahotsa goiti altxatu zuenean. Zuzen zebilen mitozalea, txoil zuzen, Luis Michelena jakintza-gizonari horko zenbait aurpegira zizkionean. Erdal azaleko Michelenaren langintzaren gihia ukitzen dutelakoan nago. Hori dela-eta, uste dut Oteizaren hitzak aukerako baino aukerakoagoak direla artikulua honen hari nagusia iruten hasteko(1).

Alabaina, Arantzazuko apostolugileak “ikerle sinesgogorraz eta zuhurraz” adierazi horiexek nire begiek kontrara ikusten dituzte. Areago, ordutik honako urteen joanak ezin bestela ikus daitezkeen ustea sendotu besterik ez dit egin.

Zilegi bazait, hortaz, engoitik saiaturko naiz azaltzen hizpidea eman didan Oteiza estetikazalea bere huts-harrapatzean zergatik aldeztu zituen motz —hizkuntzalari “epelegiaren” kritikagintza erabatekoan gabiltza, bederen—, eta zergatik bezteko antzeman horiexek, hain zuzen ere, diren nire aburuz goragarri.

Testuko “zuhurtzia”, “jakintza-zorroztasuna”, “konfidantza- eta segurtasun-eza”, “ikerlanean motz, hotz, kokil jokatzeko”, “egiazta daitekeena bakarrik onartzea” eta kontrara, “sentimenduak uxatzea”, “poesi senaren askatasuna eta izpirituaren hegaldatzea estekatzea”... dira, nonbait, “euskara hizkuntza bat besterik ez dela” uste duten Mitxelenari eta “Urkixotar” latinezale amorratuak datzekien ezaugarriak.

Bere burua “Urkixotarren” samaldan ikusten duen Mitxelen(2) ezin bat etor daiteke ametsak, gogoak, mitoak, irudimenak eta na-

(1) Ez dut asmo Oteizaren eta Mitxelenaren arteko alderatzea artikulua honen helburuan paratzea. Mitxelenaren izaeraz eta lanez eskaintzen dituenetatik, adierazgarri derizkidanek besterik ez diet begiraturiko.

(2) “Esanak oroiterazten dit hor daudela, Oteizak oldar bizian eraso dien etsaien artean, “Urkixotarrak” direlakoak ere: badirudi gainera, eta ez ninduke horrexek minduko, neure buru tristeia ez dabilela honengandik urruti. Hizkuntzaren gorputz ustelkorri, ustelduari ez baa, lotuak daudelako, hura pizten duen izpiritu biziari jaramonik egin gabe”. (1963e:118).

Horrek ez du, halaz guztiz, esan nahi Mitxelenaren Urkixoren miresle itsua denik.

“Bestetan esan dut gehiegixko iraultzen dela, ene iritziz, Urkixo geure ondasunak besterengandik hartutaz edukitzera: asko hartu izan dugu eta hartzen ari gara, baina ez seguru aski hark uste zuen bezanbat”. (1965h:147).

(3) Ez dirudi, urteek aurrera egin arren, Mitxelenazko iritzia oso aldatu duenik Oriokoak:

“Un Michelena que rechaza toda imaginación de hipótesis etimológicas, sólo valen papeles, no mira al cielo, piensa en lo real, en lo cercano, y Satrústegui nos dice que Michelena, excluyendo la teoría de origen lunar para *sabado*, prefiere su explicación folclórica *lagunen-bate*, día de reunión de compañeros. (Sonríe con tristeza)”. (Oteiza 1989:189).

Ez eta bakarrik Mitxelenaren hizkuntzalari-filologoa duenik begitan hartua. Mitxelenaren (eta Villasanteren) euskal literaturaren historiek ez dute artelaria gehiegi asetzen (QT, 1963:51-52).

Horregatik, atentzioa ematen du Oteizak “Se contesta los cuestionarios de dos publicaciones vascas” ataltxoan (QT, 1963:145-149) *Jakinerako* Intxaustiri erantzun ziola dioen bitartean, ez duela *Eganeko* nor izan zuen solaskide esaten. Gaztelaniazkoak Oteizak aldatzen ditu bere idazlanera, Mitxelenaren “Adiskide berri” izengoitia azpian daraman honen euskal aldaera -zatitxo bat falta duela-, berriz, *Eganek* 1959an, 5-6, 115hh. argitaratu eman zuen (gero MEIG I:107-114).

hikundeak, baita jakintza-gaietan ere dantzatu nahi dituenarekin(3). Alderdi horiek, zein ere erakargarriak eta baliozkoak diren, ezin onartuzkoak dira erresuma horretatik urrundu eta bestetara jotzen denean; are eta ezin onartuzkoagoak euskalaritza, jakintza bezalaxe, dagoen egoeran dagoela. Zein bere tokian kokatu beharra dago, eremuak mugatu(4).

Ez da bakarrik, hortaz, euskararen azterketari, euskararen gaineko iritziei dagokien kontua hemen tarteko dena. Arestiko zuhurtziak, zorrozetasunak, denari (eta ez nahi litzatekeenari) eutsi beharrak eta abarrak, zeinahi jakintzalari ofiziozkoak bere egin behar duen jokamoldearen ezaugarriak dira(5). Hauxe dute Michelenak eta Mitxelenak —errenteriarrak eginiko grafia-bereizkuntzari eutsiz— eginkizun, hauxe, Urkixoren “etxe-apurtzearen”(6) bidetik egin beharra, gero deus sendorik eraikiko bada(7).

Eraikilanean hasi aurretik, beraz, noraezekoa da “zoko-garbitzea”. Hemen kokatzen dut nik Errenteriako maisuaren kritikagintza.

Ez da beti erraz alegiazko aberastasunak gezurrezkoetatik bereiztea, eta halaz guztiz ere behar-beharrezkoa da bereizkuntza hori. Egiaren gainean landatua izan den jakitea, harri-gainean eraiki zuten etxearen antzera, iraunkorrak izango da urteen buruan. Baita probetxuzkoagoa ere guretzat, besterik uste izan arren norbaitek. (1961q:48).

(4) Ez zait batere desagokia iruditzen Juan Mari Lekuonak emandako hondarreko anarzoibidea:

“... bistan da Jorgek estetika munduko arrazoibideak erabiltzen dituela gure literatur metodologiatik zehazkaitz gertatzen direnak”. (Lekuona 1986:14).

(5) Oteizak Mitxelenari galdetzen dio ea bere eskulturen (Apostoluen frisoaren, zehazki) sintaxia, erritmoa, bere eskultore-hizkuntza euskaldunak ote diren: «No me supo contestar» dio (QT, 1963:19).

Bidenabar esan dezadan gisa berera jokatzeko duela errenteriarrak erlijio-gaia duenean kritikakizun: ez du ohiko edukiarekiko iritzirik kanporatzea; areago, berariaz aitortzen du ez dela nor horrezaz aritzeko, “Eliza Ama Santuak bere maisuak dituen ez gero” (1955d: 47), (1957j: 96), (1959d: 112), (1959b: 123), (1961b: 59), (1961c: 61), (1961j: 71), (1962l:87), (1962ll:99)...

Mitxelena zuhurraren aztarnaxkak?

(6) Mitxelenak Euskaltzaindian sartzean egin zuen mintzaldian kontaturiko harako pasadizoa oinarri hartuz:

“Adiskide baten telegrama hartu omen zuen behin batean Urkixo euskaltzainak, Donibonetik bidalia. Hauxe zion, gutxi gora-behera: “Aurreko etxea desagiten hasi dituk eta iruditu zaidak gogoko izango hukeela etxe-apurtze hori ikustea”. Ez zituen nonbait begi onez ikusten delako adiskide horrek Urkixoren ahaleginak euskal gauzen jakiteari oinarri sendoak emateko, euskaldunon zenbait uste kuttun urratu behar bazituen ere horretarako.

Nik, egia esan ez dut oraindik horrelako telegramarik hartu. Ez nuke esango, horratik, inori bururatu ez zaionik”. (1961q:47).

(7) Satrustegi euskaltzain nafarra egiten ari den lan mesedegarriari esker, Mitxelenaren gutunak eta bestelako paper argitaragabeak aleka-aleka eskueran edukitzeko egokieran gaude orain. Hona testuan esan berri denaren adigarri egoki hau; Mitxelenak Arestiri Salamancatik 1973ko otsailaren 17an igorritako gutun bateko zatiñoa da:

“Zerbait egin dudala uste dut, hutsa edo hutsaren urrena, baina zerbait, halaz guztiz: jakintza bideak gurean zabaltzen saiatzea. Eta hori egiten saiatu naiz gure herriari ukorik egin gabe. Ez gure herriari, ezta ere inoiz gure herriar ez izan arren burruka-lagun izan nituenel”. (Satrustegi 1994:517).

1. KOLDO MITXELENAREN ZOKO-GARBITZEA

Artikulu honen eta artikulugile honen mugak aurrean izanik, inozoa litzateke Luis Michelena-Koldo Mitxelenaren kritikagintza erabatekoaren luze-laburra eta kanpo-barrenak zehatz-mehatz agertarazi nahi izatea. Hori baino xede xumeagoan planto egin behar, gizakineurria erabakigarri izaki!

Hemendik aurrerakoak, hortaz, Mikelenaren zoko-garbitzearen *alderdi baten erakusgarria* izan nahi du, honenbestez aitortua dago Mitxelenaren kritikagintza, eta —etxe-hornitzaerako ezinbesteko oinarria duen— ondoko zimentarri-paratzea, ez direla honetan (ez hurrik eman ere!) agortzen ez ahitzen.

Moldezko Mitxelenaren kritika-lana arras da zabala eta oparoa; euskaraz eta erdaraz (bere benetako zentzuan, ez bakarrik gaztelaniaz, alegia) dihardu, bere iritziak molde anitzez paperera jaulkiz: liburuak, mintzaldiak, saio moduko artikuluak, jakintza-artikuluak, besteren lanei eginiko aitzinsolasak, kritikak, erreseinak (8), besteren iritzi-teoriekiko bat-etortze edo adostasun-ezen adierazpenak... Ez bide da desegokikeria esatea Mitxelenak munduratu orori aldeaz edo moldeaz kritika-usaina dariola; han eta hemen ukitzen dituen gai guztiek badutela errenteriarren miztoaren “kritika-punttua”.

Hizkuntza(k) mintzagai d(it)ute(z)nak ezagunenak badira ere (lexikografia (9), fonetika historikoa (10), morfologia, sintaxia...; hots, hizkuntzalaritza-filologiak, eta ez bakarrik euskalaritza), ez dira zokoratzekoak beste zenbait arlotan eginak: literatura dela(11), politika-edo gizarte-gaiak direla(12)... eta merezi baino guttiagotan

(8) Erdarazkoen artean, eta euskal literaturaren barrutitik atereaz, uste dut aipatzekoak direla, besteak beste, hizkuntza-gaiak zirela medio A. Grieraren *Vocabulario vasco (Ensayo de una interpretación de la lengua vasca)* lanari (1960b), Antonio Tovarren *Mitología e Ideología sobre la lengua vasca* (1980a) edo, urte batzuk lehenago, Louis Hjelmsleven *Sprogeli* (1969a) eginiko erreseina kritikoak.

(9) Bere *Estudio de las fuentes del Diccionario de Azkue* (1970), ene ustez, kritikaren (ez bakarrik lexikografi kritikaren) eskuliburuaren erpinean jartzekoa da. Aipagarriena besterik ez dakart, hiztegigintza nola edo hala tarteko den lan guztien kontu-emateak luzeegi joko lukeelako.

(10) Erdarazkoetan, *Fonética Histórica Vasca* (1961) doktore-tesia noraezean aipatu beharra da.

P. Altunak esana dit Antonio Tovarrek, tesi honen epaimahaiko izan zenak, tesi-aldeztearen hurrengo egunean (1959an) honela esan ziola Salamancan barrena zebiltzalarik: “Padre Altuna, son ustedes afortunados. Ayer la filología vasca entró en el campo de la FILOLOGÍA”.

(11) Erdaraz hauek ere, euskal literaturaren barrutian, hortxe daude, urrutirago gabe, bere *Historia de la literatura vasca* (1960a) sonatua (jatorriz *crítica* izenondoa zuena), honen aitzindari izan zen 1958ko “Literatura en lengua vasca” (1958a), edo hil ondoan argitara emandako izen berekoa (1987). Literaturaren ikuspegiak, berri, 1951ko “Euskal literaturaren etorkizuna”, Mitxelenaren estreinua euskal letretan, urrezko letrez idatzi beharko litzatekeelakoan nago.

(12) Bestelako artikuluetan, barrei, gisa honetako auziez zipriztinak topa daitezke. Bi libururen kritika edo erreseina modukoak ekarriko ditut erakusgarri: “J. M. de Areilza, 1865-1965. Otro centenario: Sabino de Arana y Goiri. Separata de la revista Vizcaya, núm. 24, primer semestre, 1965”, BAP XXI, 440-442. (1965a), edo “Sabino Arana según Jean-Claude Larronde”, *Muga* 1, 100-104. (1979e); biak gaztelaniaz.

aipatzen den zinema dela(13), esate baterako. Nolazpait esan, herri honen bizibidearekin eta aurrerabidearekin eta herri honetako gizon-emakumeen izaerarekin (lehena, oraina, etorkizuna) ikuskizuna duena ez zaio Mitxelenaren lumari itzuri joango(14).

Arestiko itxiturak jarri behar izatea dela medio, begia honakoaz hautatu zait: errenteriarrek garai batean *Egan* aldizkarian (1955-1967, oro har(15) euskaraz plazara zituen liburu-lanen erreseina-kritikak, egun *Mitxelenaren Euska Idazlan Guztiak* Euskal Editoreen Elkarteak plazaraturiko "Klasikoak" saileko 22. eta 23. liburukietan denbora-neurriaren arabera bildu dituztenak, hain zuzen ere(16).

Errenteriarren beste lanak —euskal eta erdal lanak— inondik ere gutxietsi gabe, ene ustea da hautetsiriko lanok, bere laburrean, aproposak direla antzemateko —edo gutienez, ez diotela besteri egokian zorrik— Mitxelenaren literatur eta hizkuntz kritikagileak luma nola dantzatzen duen eta eginkizunari ekiten dionean gogoia zerk darabilkion. Gainera, Mitxelenak lantxoak idazten dituenan liburugile-argitaratzaileak bizirik daudenez gero, kinka berezia bizi bide du juzku-emate honetan; egokiera politaen egon gaitzek, bada, Mitxelenaren hitzari —apika, bestetan baino arago— dariokeen freskotasuna, eta aldi berean, hitzak hobeto neurtu beharra ikusi ahal izateko. Halaz guztiz, zokoratzekoa ere ez da bestelako baidintzek errenteriarrengan izan zezaketen eragina: erreseinaren luze-laburra, behin baino gehiagotan presaka aritu beharra...

Guztiarekin ere, lehen kritikagintzaz oro har esana hona aldatuz, ez da komeni atzentzea liburuen kritiken plazatik kanpokoak ere baliatzen dituela Mitxelenak besteren lanen gaineko iritzia emateko, izendatuki nahiz bidenabar: mintzaldiak (Oihenarti buruzkoa (1953a), edo "Sarako Joanes Etxeberriren «Euskal Herriko Gazteriari»" lanaren gainekoa dela (1965j), esate baterako), liburuen aitzinsolasak (Txillardegiren *Leturia'ren egunkari ezkutua* (1957k), P. Altunaren Etxeparearen gainekoa (1981c)), urteurren-omenaldiak (Orixerena (1965k), Larramendirena (1966)...), hil ondokoak (Julio Urkixorena (1953b),

(13) *MEIG I* liburukian bildurik daude guztiak. Kritikon lexikologia-lehengia (hitz eratorriak eta elkartuak) aztertu nuen Euskaltzaindiaren Leioako XIII. biltzar nagusirako. *Euskeran* argitarako dira lanok, biltzarreko beste txosten eta abarrekin batean.

(14) Euskal barrutian ezin isilpean gorde daitezke 1960ko "Asaba zaharren baratza" eta 1970eko "Pro domo".

(15) Honela diot 1972an *Zeruko Argian* argitara emandako "Euskara Nafarroan" ere sartua dagoelako. Denera 166 kritika-iruzkin-erreseina dira.

(16) Honeribeste saihetsean utziko ditut euskal literaturaz berariaz diharduten artikulua (MEIG IV eta V liburukietan bilduak) nahiz hauetariko batzuk *EGAN* aldizkarian plazara ziren: "Orixeren heriotzean" (1961r), "Aita Gasteluzarrek hitz neurtuz egin zituen zenbait itzulpen" (1965i) edo "Sarako Joanes Etxeberriren «Euskal-Herriko gazteriari»" (1965j), esate baterako.

Bestetik, labur beharrez, ez ditut berariaz aintzakotzat hartuko Mitxelenak erdal lanei eginiko euskal iruzkin-kritikak, aztergai hartu liburuetan jasoak izanagatik. Nolanahi dela ere, nabarmendu nahi nuke euskal gairik ez euskal egilerik ez duen bakarra C.J. Celaren *La Cátira. Historias de Venezuela* dela. Arrazoi askogatik uste dut oso dela irakurgarria eta jakingarria Mitxelenak honezaz idatzia.

Orixerena (1961r), Luis Martin Santosena (1963p)), edo elkarriketarik (Orixerekin (1954d), Pio Barojarekin (1955i)... Alabaina, aztergai honetatik kanpo geldituko dira.

Ni neu literatur kritikaria ez izaki-eta, eskuartekoa “neure bidetik” abiarazten saiatuko naiz. Horretarako, bitara jotuko dut; hobeto esan, bi alderdiri erreparatuko diet batez ere: batetik, Mitxelenak juzkupean harturiko lanen moten arabera (17), Mitxelenaren kritiketan berariazko ezaugarriak suma ote daitekeen ikusi nahiz (sorlanak, itzulpenak, berrargitaratzeak...), eta bestetik, berriz, Mitxelenaren arlo honetako kritikagintzari bere luze-zabalean ezaugarri orotarikorik albora ote dakiokkeen egiaztatzeko asmoz; alegia, Mitxelenaren kritika-mota honetatik ba ote daitekeen ondorioztatzerik ariketa hau ere, nolazpait esan, beste eginkizun sakonago eta larriago baten baitan begiratu behar dela.

Ez gaitu, ez, kritika pixka batek, edo puxka batek, geure burua ukatzera erakarriko. Egin dezakeen gaitza ere ez da gehiegizkoa izango. Batez ere, gertatu den bezala, zoramen gorrian geure buruari begira luzaroan biziak baldin bagara. (1960o:33)

2. KRITIKOGILEA ETA KRITIKA

Zer dela-eta kritikagintza?

Mitxelena eta kritika, niretzat, txanponaren aurki-iferentziak dira. Nekez uler daiteke Mitxelenak mundura ekarria bigarren alderdi hau gogoan izan ezean. Kritika arlo guztietan, denik mingarriena dela ere (18) eta kritika, nola ez! oraingo mintzagai den liburugintzan. Horregatik, ezertan hasi aurretik, uste dut noraezekoa dela Mitxelenak kritikagintzaz eta kritikagilearen eginkizunaz adierazien kontu ematea. Hau da, Mitxelenak kritikaren inguruko auzia nola ulertzen duen begien aurrean izatea.

Kritika Mitxelenarenean ez da ariketa merkea; ez dena hankaz gora jartzeko gogo gaiztoaren, edota arinkeriaaren edo arduragabekeriaaren

(17) Esana dagoen bezala, *MEIG* bilduman kronologia-neurriari atxiki zaizkio, bestelako sailkasaiorik egin gabe. Artikuluaren amaian ikus daitezke Mitxelenak mintzagai hartuak nire modura sailkatuak Esan beharrik ez dut bestek bestela (eta hobeto, seguruenik) egin zezakeela. Artikuluaren xedearen kariari zor zaio hemengo aukera.

(18) Beti ere, gainera, jakinaren gainean egonik Mitxelenarentzat bi kritika-klase edo mitez hitzegitea zurikeriatan ibiltzea besterik ez dela:

“Crítica, claro es, no significa detracción, sino simplemente un intento de conseguir una imagen más aproximada, siquiera sea en una medida infinitesimal, de la realidad. No se trata de «sacar defectos» —que, por otra parte, en nada empañan el brillo de una obra que ha de ser apreciada en su conjunto— (...)

No hay, además, dos críticas: una benéfica o «constructiva» como ahora se complacen en repetir, y otra maléfica y destructora. La crítica es lo que es: crítica a secas y en el fondo, en cierto sentido, destructiva siempre. Pero no es destructiva por el placer de destruir, sino por deseo de edificar mejor, por creer que nada estable puede asentarse sobre cimientos inciertos, vacilantes o carcomidos”. (1970:28).

ondorioa; aitzitik, epe luzeko xede-helburu jakin batzuen baitan mamituz doan jarduna da. Euskal Herria HERRIA izango bada —hots, beste edozein herriren pare biziko bada— behar-beharrezkoa du egian, egiazki denean eta bizi duenean oinarrituz aurrera egitea. Mesede kaxkarra egingo diote, hartara, hondargainean eraikitako amets xuri-gorriak benetako neurgarri bakarra bailiran dihardutenek.

Egia bada ere garai bateko euskaldunek (gerra ondokoek batiz bat?) seguru asko ezinbestekoa zutela bizirik zeudela, zerbait bazirela aldarrikatu eta erakutsi beharra —birrinduriko herri honek oraindik ere herri izateari uko ez ziola egin, alegia— eta hil-edo-biziko behar horren poderioz, nolazpait, bere burua neurri bateraino engainatzeko lizentzia hartzea zilegi zutela, egia ere da, Mitxelenak 1951n —euskal letretan egiten duen sarreran— epe hori amaitutzat emana duela. Ametsak, nahikundeak ez dira erabat eta beti zokoratzekoak, baina Mitxelenak “haurtzarotik” “arrazoi-adinera” igaro beharraren alde egiten du argi eta ozen trabes. Eta honetan hastekotan... etxe barneko kritikari ekitea da buruen-buruenik egin beharra.

Kritika honek, jakina, arlo-barruti guztiak hartzen ditu; baita liburugintza ere, eta azken honetantxe kokatu behar da, nik uste, artikulu honetarako begiz joriko *EGAN*etikako uztia.

Hona Mitxelenak bere buru “besteretuarekin” izandako solasean aitortua:

-Begira; gure ustez, beharrezkoa da kritika edozein herri ongi gobernatutan, harako Cervantesek aipatzen zuen lanbide hura bezala. Eta intsentsu-ontziari eragitea ez da kritika. Egia zor du kritikoak, hots, gogoan bata eta ahoan bestea duela ez ibiltzea. Huts egin dezakeela? Noski, ba. Hutsik egin nahi ez duenak hobe du beste lanbide bati ekin. Kritikorik sonatuenean maiz egin izan dute kolpe huts, obrarik bikainenak txarretsiz eta txepelenak goraipatuz. Ez da, bada, miresteko *Egan*-eko kritiko kaxkarren batek beste horrenbeste egitea.

-Zorrotza behar kritikak, hortaz?

-Ez zorrotza ez biguna: zuzena eta berdina. Ustez eta gogoz, zuzena eta berdina. Kritiko gogorrekiak pckatu egiten baldin badu zuzenbidearen kontra, ez gutxiago bigunegiak. Ahoa betean eralgitzen baditu goresmenak, zer geldituko zaigu egiazki goragarri den idazlan batezko iritzia azaldu behar dugunerako?

Zer esan behar dugu orduan? “Goi-gorengo irakurgai, bere bizikoa, aparta, txanbelina”? Zer balio dute hitzetik hortzera barreiatzen ari garen hutsaren hurrengo hitz merke honek? (1957i:83).

Kritika egiaren gainean jaso behar da eta kritikagileak ez du bere esku eginkizun honi muzin egitea; nabaritu behar du izan, ederki nabaritu ere, erantzunkizun hau bere bizkar hartzean zintzo jokatu behar duela, kanporatzen xamurrago diren loria-lore merkeez ez duela benetako kritikagileak aise izango iristea bere sustraiko egiteko duena.

Kritikariak —liburu-kritikagileak ere bai— beste edozeren gainetik egia zor du (“hau da, guztiak ongi neurtu eta aztertu ondoren egia

deritzana" (1955a:55)): neurkizun duen lanaren egileari zor dio lehenik. Kritikagilearen egitekoa da, batez ere egilea gehiagotarako gai dela uste badu, beztekoak edo hobetu beharrekoak axaleratzea. Hobe-behar horrek akuilaturik, hain juxtu, ematen dizkie aholku modukoak *Joanak-joaneko* Etxaideri(19), Eusebio Erkiagari(20) edo polizia-nobelagile Loidi Bizkarrondo errenteriar botikarioari(21), esate baterako. Baina hartzekoduna ez da egilea bakarrik, beste arrazoi bat ere bada kritikagileak egia zor izateko, helburu zabalago eta sakonagoei begiratu behar zaie: euskal literaturak (euskal dena delakoak) aurrera egin dezan kritikaren premia gorrian dago. Honetan datza, nik uste, Mitxelenaren liburu-kritiken ezaugarrietariko bat: egileari hurrengo batean lagungarri gerta dakizkiokeenak eskaintzen dizkio maizkara, jomuga gero eta gorago iristea izaki.

Kritikakizuna eta kritika-neurgarria

Ez da kritikaren barrutikoa idazleak eginiko gaiaren aukera, batez ere euskaraz ia dena egiteko dagoela gogoan bada(22).

Kritikagileak bere iritziak ematerakoan, eskuartearen daukanean sustraituz besterik ezin bete dezake egitekoa, ezin begira diezaiokie lana "izan zitekeenari" (1956a:68), Barandiaranen *Iliadari* leporatzen

(19) "Ez nintzateke honela mintzatuko, nondinahi datozen laudorioen artean, uste banu Etxaide gailurreraino eraman dutela bere indarrek liburu honetan. Ez, Etxaidek ere esan dezake, lehengo haren antzera: «Gehiago nauk, eta gehiagotarako jaioa»". (1955a:56).

"Esan behar ez nukeenik esatera ausartuko banintz, honelako zerbait esango nioke egileari: «Kanpora begira ageri zara beti zure idazlanetan, barren aldera baino areago. Bestez ari zara gehienbat, ez zeure buruaz eta zuretar hurkoez. Herabez ote den ala "ni higuigarria" higuin duzulako, ez dakit. Lokarri hori —dena den— hausten duzuncan, ordea, mintzo ozena eta sarkorra duzu, ala [sic] nola eskeintza honetan eta zeure aita zenaren oroitzenapenetan hemen argitara zenuen artikulua ederrean. Ez ote litzazuke komeni hainbeste sailletan lan gaitzak egin ondoren, arlo berri horri ekitea, zeure burua gehiago nabarmendu behar baduzu ere? Jostaketa atsegina izango litzateke agian zuretzat —eta bide batez irakurleentzat— barrera eta zeure inguru hurbilera begira mintzatuko bazintzaizkigu, behin bederen»". (1965a: 140).

(20) "Orain, gogo osoz, bere neurriko euskal nobela bat egiteari lotu nahi bazaio, beldurrik gabe egingo nuke hori ere emango digula, horretarako trabagarri dituen dohai bikainak brida estuz menderatzen baditu". (1958a:101).

(21) "Ez dut, ordea, horrenbeste esan nahi bertan goxo geldi litekeenik. Arretak eta lanak emango ez lizkioketen dohaiak baditu. baina arretak eta lanak eman liezazkiokete falta dituen gauza asko". (1955b:61).

(22) "Irakurgai honek ez darabil auzi larrik: ez du inoren gogorik kezkatuko, ezta bihotzik erdiratuko ere. Ez da beharrik ere. Bere bidetik dabil egilea, kontakizun arin, otxan eta jostarien bidetik. Eskubide osoa du, jakina, eta gure arteko irakurlerik gehienek ez diote noski horregatik kargurik hartuko". (1958b:106).

"Kritikak errurik egotzi nahi badio, begiz jo duen bidean zuzen ez dabilen egozti behar dio: gaia, saila edo arloa idazleak berak hautatzen du eta egin gogo eta uste zuenaren arabera hartu behar zaizkio neurriak haren lanari. Txorakeria gorria litzateke noski euskal idazle guztiak orain antzinako Greziako filosofiaz mintzatzen hastea, baina are gorriagoa euskal idazle bati gai horrezaz mintzatzeko eskubidea kentzea gogoak ematen badio. "Berez behar Billabona" koa", esan ohi den bezala, eta "nor bere zoroak darabil". Sail horretan eta bestetan, gorengo mailan ala behekoan, badugu zeregin aski euskaraz idatzi nahi dugunok. Gaia, bada, aukera beza nork bere gogara eta oldera, dena den bere lana probetxugarri izan daitekeelakoan". (1962a:76).

dioenaren arabera. Asmo-intentzioei apurrik ere kendu gabe (nola mami edozer asmo eragingarririk gabe?), garbi dago Mitxelenak ez duela aski egileak adierazi hutsekin, ondore eta islarik ontzeko, antzu, gertatzen bada. Litekeena baita, asmoz hagitz eder eta xarmagarria izanik ere, egitatez motz gelditua izana, eta azkenean, honek du ardura.

Hautatzea bera ez baina hautuaren ondoko emaitza da, beraz, kritikagileak ebatzi beharra, besteak beste, idazleak asmo zuena eta erdietsia elkarren besotik ote datozen azterkatzea.

Hortaz, bazterrekoak bazterrean utzita, zein irizpideren arabera neurtu behar ditu kritikagileak argia ikusi duten euskal lanak?

Testu-motaren arabera erantzunak beheraxeagoko utziz —zeinek bere-bereak dituen neurriak ere bai baititu—, erabateko erantzuna haxe da: ingurura begira.

Neurri bakar batekin neur genezake gure artean sortzen den nobela bat: inguruko eta urrutiagoko hizkuntzetan sortzen diren nobelak gaur neurtzen diren harekin berarekin. (1955a:56).

Beste hizkuntzetan egiten diren maila bereko testuak eta asmo beraren kariaz euskaraz eginak dira konparakizunak, erdal haiek juzgatzeko dantzatzen diren irizpide berek balioztatu nahiz gaitzetsiko dituzte euskal lanak. Mitxelenarentzat, euskaraz idaztea, beste gabe, ez da hoben-aringarria, hizkuntza ez da ezertarako aitzakia. Euskaraz ere gauza duinak mamitu behar dira, inoren aurrean lotsagarri ez gelditzeko modukoak. Kritika-legeak berberak dira guztientzat, eta horretan ez du ardura idazlanaren hizkuntzak.

Mitxelenaren beste ezaugarri bat ateratzen zaigu hemen bidera: euskal gauzak eta mundu zabalekoak (Europakoak bereziki (23)) uztartu nahi izatea. Ezin gera gaitezke munduari bizkar emanez, ezinbestekoa da denboraren gurpilean eta aldien aurrerabidean beste herrien uztarkide bilakatzea(24).

Guztiarekin ere, erkagaiak ez dira itsu-mustuan elkarren parean jarri behar. Esan bezala, zein bere mailakoarekin berdintzea da zuzenbidea. Horregatik, bururik ez du, kanpoko “komerigile gailenen ereduaz baliatzea Soroaren jostirudiak (*Gabon, Au ostatuba! Anton Kaiku bezalakoak*) maixeatzeko” (1961a:54), Arestik, nonbait, egin bezala, donostiarrak ez zuen-eta mugaz gaindikako helburu goranahirik gogoan. Eta beste horrenbesteko “aringarria” ekar daiteke, Antero Apaolazaren *Patxiko Txerren* lana (1962s) dela tarteko.

Zein bere kidearekin, beraz.

(23) Artikuluxka honen luze-laburra gainezkutzen duelako ez naiz Mitxelenaren “europarzaletasunaz” aieruz baizik ariko. Ikus, dena den, nabarmenenak aipatzearen, *Peru Leartza* koren gaineke kritika (1960a) edo “Asaba zaharren baratzako” “Europa eta gu” atala (1960c).

(24) Horrexegatik goraipatzen du Altunaren ikasbidea, kanpoko hizkuntz irakaskuntzako teoriak eta azterbideak euskal barrutian egokitu dituelako (1967b), eta arrazoi beragatik dauka hobetzeko Estornesena (1960k).

Kritikagilea eta gizartea.

Baina bada kritikagilearen zereginen soroan besterik eta, apika, larriagorik: gizartean duen erantzunbeharra. Kritikagilea, izan ere, iritzi-emaile da, baina horrekin batean, "besteren iritzi-osagilea" ere bada (honela esatea zilegi bazait); hortaz, bere aburu-usteak jendarteratzean gogoan behar du izan gidariaren eginkizun "hezitzaile" hau bere lepoan itsatsia daramala.

Mitxelena kritikagilearen ikuspegia era honetakoa izatean datza, nire ustez, liburugintzaren barrutia ere(25) beste zerbaiten mesedetan paratzea, ikusi ahal izango dugun bezala.

Igorlea-mezua-hartzailea

Euskal kritikagilea, bistan da, garai batean bizi den euskal irakurlea da. Euskal irakurleen luze-laburraren eta bere mailaren garai-kaxkarren auzian sartuko ez banaiz ere, uste dut komeni dela komunikabidearen zutabe halabeharrezkoa den osagarri honi erreparatzea, errezeloa baitut Mitxelenak tarteka-marteka pleguetaratzen duena arazo larri eta sakon baten ispilua dela.

Errepika dezadan leloa: "apenas irakurtzen den euskaraz"(26). Zein ote dira arrazoiak? Errurik inori egozterik ba ote?

Lehenik eta behin, ez dut uste Mitxelenaren gogobideaz den bezanbatean "errudun" bakarraz hitzegitea zuzena denik; hau da, mezuaren igorleari, idazleari (eta honekin batean, noski, honek munduratuari, mezuari), ala hartzaileari, irakurleari, nahi eta ez batari ala besteari hogen leporatu behar zaionik(27).

Idazleari dagokion heinean, Mitxelenaren iritzia da idazleak txoil behar duela gogoan izan bere mezuaren balizko hartzailea den irakurlea, "azken hitza bere baitu beti" (1955a:57; 1962e:94). Ez beti horrela gertatzen, ordea.

3. 1950-1970 URTETSUETAKO EUSKAL IDAZLE- IRAKURLEAK.

(25) Zineaz bazen ere, aukera-aukerakoak dira ondoko hitzak nire uste orotarikoaren eta testuko ere horren adigarri:

"Gure kritikoek bere eginkizunari eta bere erantzunbeharrari, behin edo behin bederen, beginilditxo labur bat opako baliote, ez lukete noski gehiegikeriarik egingo. Ez da aski sarrera dohanik izatea. Maisutza hori bere gain hartu dutenez gero, gidaritza dagokie, ez artaldearen atzetik ibiltzea. Ez daude gonak laburxkoak edo luzexkoak diren esateko ere. Aukerako gona-neurtzaileak baditugu, aukerakoak eta ugariak, beste zereginik gabeak, horretarako apropos jarriak Jendeari bere lo nagian iraunerazteko ez dugu kritikaren beharrik: gerok gara horretarako aski eta gehiegi. Jendea esnarazteko behar dugu kritika. Bestela, itsua badabil itsu-mutil, ongi jaioak gaude". (1955j:139, 140).

(26) Testuan diodan bezala, auzi labain honetan sartzeko intentziorik ez dut. Halaz ere, garai bateko Orixeren hirurehun "hautatuak", edo Mitxelenarekin izandako solasaldian kontu honezaz esanak (1954d), aski adierazgarriak iruditzen zaizkit.

(27) "Itzulpenaren aldetik, aurrenik. Gauza jakina da, nahiago izaten badugu ere ixilean gorde, ez direla erraz elkartzen eta egokitzen gure artean, honelako liburu batean, idazlearen nahia eta asmoa eta irakurlearen beharra eta gaitasuna: kenka txar horretan, gainera, irakurlearen kaltetan jokatu ohi dugu gehienetan". (1962o:100).

"Mujikak, egia da, gogorazten digu alde zurretik Juan Ramonen hura: "No creo, en ningún caso, en un arte para la mayoría". Baina idazleak ez badu irakurlea nahi lukeen adina inarosten eta astintzen, ez da beti, haatik, honako honen erruz eta kulpaz izango". (1965b:142).

Idazlearen erronka da bere lanak irakurriak izan daitezen saiatzea, irakurleak bereganatzea, eta horretarako, balizko irakurle horren moduko jakia atontzea. Zer eskatzen dio Mitxelena irakurle-kritikagileak jaki-atontzaileari?

Lehengora itzuli behar dugulakoan nago. Testu-motaren eta honen mailaren araberrako lana ontzea. Joko-legeak ezagutu behar, hortaz, jangai egokirik antolatuko badu. Lanaren mamia eta mami hori estaltzen duen azala —hizkera, alegia— elkarren besotik ibiltzea ezinbestekoa da, batetik. Baina ez da axola eskasagokoa mezua —azal eta mami— norentzat ari den prestatzen gogoan edukitzea(28).

Herri-bertsoen, kontakizunen, pasadizoen bildumak, neska-mutikoentzako lanak, edo denbora-pasako antzerki xumeak, esate baterako —errazkerian eta aldrebeskerietan erori gabe ere—, ez dago zer eman doinu goitarrez, hizkera landuegiaz edo destokiturik legokeen bestelako baliabideez, gisa horretako testuen balizko irakurleak uxatu besterik ez ditu egingo eta. Hauek dira, Mitxelenaren hitzez esanda, “malizibideetan barrena aurreratuegi” ez dabilten irakurleak. Julene Azpeitiaren *Amandiaren altzoan* (1961m), Arruek euskaraturiko *Brabanteko Genovevaren bizitza* (1960f), Aita Basilio Pasiotarraren *Santa Jemaren bizitza* (1961b), Ramon Artolaren *Sagardoaren graziya ta beste bertso asko* (1961ll), edo Bitoriano Iraolaren *Otoitzak eta beste ipui asko* (1962t) lanen modukoak ere beharrezkoak dituzte euskal irakurleak eta euskal literaturak. Malizigabeko irakurleok ere merezi dute irakurgaiak euskaraz aurkitu ahal izatea(29).

Bestela gertatzen da, ordea, bestelako testuetara gogoan aldatzean. Uste dut jokamolde honen bi kontrako printzek eguzki-argia baino argiago isla dezaketela Mitxelenaren honezazko iritzia.

Bata da Etxaidek *Joanak joan* eleberrian urraturiko bidea. Irakurlearen alde honi dagokion bezanbatean honaxekoa harrapatzen du Mitxelenak eskas: Etxaidek ez duela orduko (1955eko) euskal irakurle-mota gero eta handiagoa gogoan izan, irakurle horrek haurtzaroa pasea baitu eta bestelakorik behar baitu egarria berdintzeko: “kaskarin xamarra da”, “maliziaz josia dago”, “bide zuzen eta zabalek aspertzen dute”, “bihurgune izkutuak nahi ditu, gora eta beheerako aldapa zorrotzak, ustekabeko bidagurutzeak” (1955a:57). Hitz gutitan esanda, ez du egileak eskutik hartu eta hara eta hona ibil dezan maite, ez eta moralismo edo prediku-usainik eleberri batean topatu gogo.

(28) “Hizkera berriz (...) ederra eta ugaria. Ez dabil egilea [Aita Emiliano karmeldarra] Txirrita patriarekin: euskara landua du, jasoa. Baina ez gehiegi, edozein irakurlerentzat adigaitz izateko adinakoa ez, alegia. Hezurmuinetan sartua dauka gure hizkuntzaren izaera eta joskera eta lasai dabil horri eskerrak erdi maila atsegin batean: goranahian, baina ez goregi, erraz zurrean, baina ez narrasgei”. (1955d:47).

(29) “Goi-gorengo literaturaren gailur gorriak landu behar baditugu, ez ditugu horrenbestez irakurgai erraz, guztientzakoak, bertan behera utzi behar. Eta azken urteotan euskal gaietan egin ditugun aurrerapenez miretsirik baldin bagaude —ai, aurrera egin bagenitu beti aurrerapen horiek!—, ez dago ahaztutzerik aurrerapen horiek, gaurko izaerak eta egoerak, aldi igaroetan dutela erroa eta oinarria, batez ere oraindik orain, atzo esan dezakegu, euskaraz mintzatzen, hitz lauz nahiz neurtuz, ahalegindu ziren idazle eta bertsolariengan”. (1960f:52).

Horrexegatik, hain zuzen ere —eta bestera gatoz— goersten du Txillardegik bere *Leturian* eta *Peru Leartza* 'kon dakarrena. Garai-giro berrien oihartzuna —areago, deadarra— sumarazten duelako. Garai-giro berri horien ezinegona eta ezinbizia euskaraz adierazi dituelako(30).

Nolazpait esan, bi gisatako irakurleek asebate behar dituzte bere barrenak: gaia dela -eta jakin- eta erakargarriak (berriak, gertu sumatzen dituztenak...) orain arte erdaraz irakurri beste erremediorik izan ez dutenak; hau da, idazleei eraldatze, moldaberritze eske dabiltzanak, eta euskaraz irakurtzen ohituak izanik ere, begiak “betiko gaietara” (*euskal* gaiak, erlijiozkoak, umeentzakoak...) moldatuak dituztenak. Horregatik egiten zaio goragari Aita Zabalak “Auspoa” sailean erdietsia:

Hor ari zaigu lanean satorraren antzera Aita Zabala (...) Honi eskerrak, beste inongo sailek ez duen aurrerapidea baitu “Auspoa”-k: guztientzat antolatuak izanik liburuak, goikoentzat eta behekoentzat, asko-jakinik kontentagaitzenak argitaraldi kritiko bati eskatzen dizkion zer-nolako guztiak betetzen dituela. (MEIG III:94).

Bai irakurle ezjakinegiek, bai saiatuagoek, denek dute esku bere oldeapeten arabera testuak euskaraz aurkitu ahal izateko. Egingo nuke, halaz guztiz, Mitxelenak lan “berritzaileen” premia besteenaren gainetik paratzen duela, hor ikusten bide dituelako etorkizuna eta aurrerabidea.

Idazlearen erantzunkizunean geldi egiterik ez dago, ordea. Irakurleak ere, euskal irakurleak ere, bere bihiñoa jarri behar du, komunikazio-sarea behar bezala osatuko bada.

Euskal irakurlea “nagia” da (1962a:77), eta ez zaio eman behar bere lozorroan iraunarazteko lanik; euskal idazleak akuilatu, zirikatu behar du irakurle lotia, ez dio behar baino argitasun gehiago eman behar (1957h:92).

Idazlearen eta irakurlearen arteko jokoa maltzur xamarra izaki (honela esaterik badago), bi alderdien borondate ona eta ahalegina nahitaezkoak dira trukeak ondore taxuzkoa izango badu, eta euskal literaturarentzat onuragarria gertatuko bada. Baina, nola erdietsi bion elkargune izateko moduko mezurik? Nork zertan eman behar du amore, edo nork saiatu behar du, artean ez bezala, gorago egiten?

Nire ustez, Mitxelenak, euskal idazleei ez eze, euskai irakurleei ere lanerako gomitea egin gogo die(31): ez daitezela betiko maila erosoan bake lasaian gera, aurrerago eta gorago saia daitezela... bestela, dagoen arriskua da euskal literatura oso gai mugatuen adierazpide soiltzat hartzekoa.

(30) Horrek ez du, noski, esan nahi Txillardegik erabat goersten duenik, ez eta bi lanoi darien filosofiarekin Mitxelenak bat datorrenik. Honezaz Perez Gaztelu (1994a).

(31) Behin baino gehiagotan egiten die irakurle-idazleci lan-gomite zehatza kritika-iruzkinaren azken buruan:

“Zorionak berriz ere, Kerexeta adiskidea, eta eskerrik asko dakizunagatik. Lau idazlan berri daukazu eskeiniak: ea zein den aurrena”. (1961e:60).

Bestela esan, gaiak sortaraziko liekeen behaztoparria ez dezatela aitzakiatzat hartu euskal lanari muzin egiteko. Hizkuntzaren aldetikakoa bada eragozpenbidea, berriz, lehenbizi astiro begira dezatela ea zergatik eteten den idazle-mezu-irakurle harremana, idazleagandikako hizkera desagokiaren erruz ala irakurlearen maila-ezaz.

Hau guztia esan ondoan, lehen Etxaide plametara badut jokamolde beztekoaren adibide, uste dut bidezkoa dela asmatuaren seinale ere ekartzea:

Norbaitek esango du, beharbada, trinkoegi eta bidenabar gogor-rcgi aurkitzen duela han hemenka. Gogoan eduki behar luke, orde, harako hark ezinezkoa dela hizkuntza idazle-hizlariak lantzea, era berean lantzen ez badituzte irakurleak beren buruak. Bada-ki, noski, nekez ikasiko dituela irakurleak “irakurletasunak” eskatzen dizkion zerak —letraduna baldin bada, euskaraz letradunentzat egiten direnak irakurtzeko behar dituenak, erdarazkoak irakurtzen dituen eran—, inork irakasten ez badizkio. Halaz guztiz ere, irakurle-gai bakoitza errugabe agertzen baldin bada ere, banan-banan hartuz gero, ez da horrenbestez esan euskal irakurleok erabat errudun —eta errudun larri, gainera— ez garenik. Nolanahi ere, irakurgairen bat zailtzeak jotzen dugunean, esan behar genuke ere norentzat den zail, gure ustean. Gerta baitaiteke, eta maiz gertatzen baita, zailtasun horren hogena idazlearena ez izatea. Eta ez da idazlearena izango euskara argi eta garbian mintzatzen bada, hemen [*Gorrotoa lege*] Etxaide bezala, nahiz euskara argi eta garbi hori hemen bezala berriz ere, aberatsa eta ohi baino ugariagoa izan. (1965a: 138).

Laburbilduz, gauza gehientsuenetan bezala, badirudi neurri- edo proportzio-kontua hortxe dabilela:

Irakurleari ez zaio biderik gehiegi zabaldu behar, agian, baina arantzaz eta sasiz irautzeak ere ez dirudi egoki. (1959d:114)

...euskal irakurle nagia ez baitzaio biderik eman behar are gehiago nagitzeko eta axolakabetzeko. (1962a:77).

“Erdibidean” asmatu behar, horratik.

“Ea noiz ikusten dugun esku artean obra honen [Antonio M^o Labaien *Teatro euskaro*] bigarren eta azkenengo zatia”. (1965f:148).

“Itzulpenak irristakorak eta zailak direnez gero beti, ez dira noski oro bat etorriko puntu guztietan Lekuona jaunak Barrutiari egin dionarekin, ez lirateke ere bat etorriko nik nahiz beste edozeinek egingo liokeenarekin. Auziak garbitzeko, garbi albalitez, ez litzateke bide okerra izango besteren iritziak entzutea. Ea nork irten nahi duen plazara”. (1965g:149).

“Ea norbaitek edo norbaitzuek, hura [Julio Urkixok prestaturiko *Refranes y Sentencias*] oinarritzat harturik, aurrera jotzeko bihotzik aurkitzen ote duten. Bai baita oraindik ere bilduma horretan argitasun eske dagoen punturik aski”. (1965h:147).

Mitxelea eta kritiken irakurlea(32).

Mitxelena iruzkingileak, besterentzat emandako gogobideari jarraiki, ez du garaiko *Eganen* euskal irakurlea —bere kritiken balizko irakurlea— zokoa uzten. Hemen, lau arrastotan besterik ez bada ere, alderdi batetik bakarrik begiratuko diot, irakurlearekin izendatuki eta zuzenean aritzen den alderditik, hain zuzen ere.

Mitxelenak ixuria du aldizka irakurlea aintzakotzat hartzen duela erakusteko, baina irakurlearekiko elkarriketatzako(33) hau ez da xede bakarrekia; irakurlea ahotan hartzea arrazoi bat baino gehiagori zor dakiok.

Batzuetan, euskal literatura klasikora hurbildu gogo du Mitxelenak 1950-1970 garaiko euskal irakurlea. Honela, Axularren lan entzutetsuaren argitaraberritzea dela medio, Mitxelenaren kritikaren zati handi batek hurbiltze hori du, hain zuzen ere, helburu(34). Bestetan, berriz, irakurle-mota bereiztea duela xede dirudi(35). Beste zenbaitetan, Mitxelenak estari gordetzen du zerbait, irakurleak liburua irakurritz jakin dezan(36).

Helburu orotarikoa, nolanahi dela ere, gogo-pizgarria da; hots, irakurlearengan arreta eta interesa sortzekoa(37).

Hemen duzu, irakurle, zuk eta nik eta beste askok aspaldian nahi eta behar genuen liburua: hemen arkituko dituzu, bestetara jo gabe, euskal idazle eta euskal obren gainean behar zenituen berri ugari eta zehatzak. (1961g:65).

(32) Bihoa aurretik esana ez dudala hemen Mitxelenaren lanen irakurleen erretratu antzekoa egingo, arras interesgarria izanagatik.

(33) Hala diot, bistakoa den bezala, berehalako erantzunik nekez jaso dezakeelako Mitxelena igorleak.

(34) "Hemen duzu, beraz, irakurle, euskara, diotenez, goi-mailaraino jaso duen liburua (...) Ez dezazula, bada, zabarkeria edo uste okerren bat dela bide, eskuetatik utzi (...) Eta ez dezazula Jainkoagatik gutxietsi, garbizale horrekin ari naiz, nahi bezain garbi ez deritzazulako". (1954b:39).

(35) "Liburu honek [*Brabanteko Genovevaren bizitzak*], irakurle, Proust, Joyce edo Faulkner'en bideetatik urrutu xamar eramango zaitu. Ez dizu buruhausterik emango eta ez zaitu pekatu malda limurietan behera amilduko". (1960f:43).

"Malizibideetan barrena gehiegi aurreratu gabeentzat egin bide zituen gero, horrelako irakurlerik aurkituko ahal dute gaur bertan ere gure artean. Proust eta Kafka-zale amorratuak —oraingoagoak ixil ditzagun— hobeko dute, beharbada, orrialde horiek irakurtzen ez hastea, galbidean gerta ez daitezen". (1962t:82).

(36) "Ipuiak berak nolakoak diren zerorrek ikusi behar duzu, irakurle. Ez zara erraz damutuko, horixe alde aurretik esan diezazuket, liburu hau erosteaz. Ez dira guztiak, noski, maila batean ipintzekoak, baina guziak dira biziak, egokiak eta aisa baino aisago irakurtzen diren horietakoak". (1960m:146).

"Egilearen [Frantzisko Gofiren] bizitza ere, bizitza jakingarria gainera, badakar liburu honek hasieran.. Hor ikusiko duzue zergatik ez zigun, zoritxarrez, beste euskal libururik utzi". (1962II:100).

(37) Irakurlea uxa dezaket alderdi "materialagoez" ere ez da ahanzten, hala nola, lanaren eskuracraztasunaz nahiz gaiztasunaz, liburuen prezioaz, harpidedun-premiaz... (1957g, 1957i, 1958d, 1958g, 1959f, 1960l, 1963j...).

4. KRITIKAKIZUNAK: SORLANAK

Arestian ahotan hartu egile-irakurleez —literaturaren, zeinahi literaturaren, funtsezko osagarriez— Mitxelenak duen ikusmoldea, laster xamarrean bada ere, adierazia dago. Baina zer irizten dio errenteriarrek euskal literaturari berari? Kritikapean hartzen duena, nik uste, euskal literaturaz duen ikuspegiak baldintzatua da-eta; honen lehenaz, orainaz eta etorkizunaz, azkenaz ibereziki, uste eta espero duenaren arabera epaitzen ditu, hein handi batean bederen, Mitxelenak lanak.

Hortaz, nola ikusten du Mitxelenak kritika hauen garaiko euskal literatura, zenbatetaraino ikusten ditu lanok etorkizunaren oinarri sendo? Zein egitasmo iruditzen zaio Mitxelenari egokiena euskal literaturarentzat? Nondik jo behar delakoan dago?

Artikulu honen aztergai zehatzetik lekorako lan bat ekartzea noraeze-koa da: 1951ko “Euskal literaturaren etorkizuna” artikulua, hain zuzen ere, hortxe, tituluak adierazten duen bezala, Mitxelenak jaulkitzen baititu bere gogoeta-iritziak eta hor bertantxe euskal literaturaren iparrorratza ezartzen.

Hona, merezi duen baino laburrago, Mitxelenak hor zabaldu gogo duen mezua, edo hobeto esan, lanerako gomitea: euskararen eta euskal literaturaren (Euskal Herriaren) etorkizuna gure esku dago, ez dago lehengoaren kontenplazioan geratzerik, ez eta haurtzaroko ametsetan murgilduta bizitzerik, baina aurrera egiteak ez du esan nahi gure lehenaz izpirik ere atzendu behar dugunik. Jende gaztea behar da horretarako, arrazoi-adinera iritsia izanak dakartzan erantzunkizunen berri duten(38) eta lanerako prest dauden euskaldun gazteak: idazleak, irakasleak, irakurleak... denon premia dago. Euskaldunok geure baitarik sortu behar ditugu garaiko euskaldunak ispilatuak ikusi ahal izateko moduko lanak, garai-giroetako kezak, ezin biziak, maitasun-gorritoak islatuko dituzten lanak(39).

Eta hau guztia irizpide orotarikoen mailakoa izanik, sailez sail nola mamitu beharko litzatekeela uste du? Eta, honenbestez, nola dantzatzten ditu Mitxelenak aitortuak dituen juzku-izariak besteren lanen gaineko iritzi-emateetan?

Hona, hortaz, testu-motaren arabera ondoriozta daitezkeen zenbait.

Hitz lainoz: eleberria(40)

Euskal sorlanen esparruan(41), uste dut egoki dela Mitxelenak

(38) Horixe bera dio Txillardegiren *Leturiaren* hitzaurrean:

“Haurretango oharkabetasun atsegina utzi beharko, biziko baldin bagara, arrazoi-adineko egiteko latz eta nekagarriei ekiteko”.(1957a:90).

(39) “Ez baikara euskaldunok besteak adinbat sartu “oraingotasunean” gaurko bideetan barrera. Hala uste du behintzat batek baino gehiagok. Neronek ere egingo nuke, inork eskatuko balit iritzia, gorde behar genituenak oro gorde ez ditugularik, ez ditugula ere galdu galdu beharreko guztiak”.(1955e:51).

(40) Antzezlanak ere iruzkintzen dituen arren, nik ez diet berariaz erreparatuko. Zernahi gisaz, Piarres Larzabal ena ekartzea ezinbestekoa da.

(41) Eraskinean “bere baitakoak” bataiatuan.

beharrezkoentzat jotzen duenetik hastea: euskal literatura **eleberrien** (baina ez nolanahiko eleberrien) premian dago. Ikusi besterik ez dago, esate baterako, erlijio-gaiek (bere baitakoek eta itzuliek, neurtitzek nahiz hitz lainozkoek), haur-literaturak, herri-literaturak eta bildumek hartzen duten tamaina. Oso entenditzekoa da, hortaz, Mitxelenaren kezka.

Premia gorri honen kontu garbi baino garbiagoa ematen du “Euskaltzaindiak eratutako sariketa” (1955h) iruzkintxoan. Hau hartuko dut gida punturik oinarritzkoenak axalera eramateko.

1. Sail hau landu behar da.

Gaurkoa delako, oraingo gizakien bihotz-adimenak ukitzeko bide erosoagorik ez dagoelako—horretara jotzen dugu euskaldunok ere erdaraz ari garenean— eta euskara arlo horretan gutxi saiaturik dagoelako. (1955h:49).

Mitxelenaren arrazoioi, nik uste, errealismoa darie; gaurkotasuna, erosotasuna(42), eta hizkuntzaren lantzea bera. Hortaz, literatur genero hau lantzeko arrazoiak ez dira literaturaren barrutiko arrazoi hutsak.

2. Euskara erabateko eta benetako literatur hizkuntza izango bada, premiazkia du urratu gabeko bideetatik abiatzea. Poesibideak, beharrik, oinkatu xamarak izan dira euskaraz, baita hitz lainozkoetan herri-ipuinak eta antzekoak ere; erronka eleberriak ontzean datza.

3. Itzulpena jorra-lanerako “prestamena” besterik ez da, “bete-lana”, “bere baitakoak dira beharrenik. Gerok, euskaldunok, geure baitatik sortu behar ditugu eleberriak(43).

4. Eleberrien lehengaiak gaia, hizkera, eta hauek egoki uztartu behar dituen idazteknika, kontamodua dira. Funtsezko alderdi hiruotan guztietan dago zeregina.

Gaiak direla-eta, gehixeago saiatu behar dute euskal nobelagileek, euskal irakurleak beste hizkuntzetan eskatzen dituen mailakoak gutienez izan daitezen, euskaraz idazte hutsak ez baitu eskasia zuritzeko adina kemenik (lehen ere esana dagoen bezala), ez horretarako arrazoirik(44).

(42) Ez dio, behinik-behin, eleberrien bidea bihotz-adimenak ukitzeko lirikabidea baino eragingarriagoa, sakonagoa edo zirrara-sortzaileagoa denik.

(43) Eleberriak bakarrik ez, jakina:

“Bere-berea du, beraz, liburua, gaia askorena izan arren. Eta berea izateaz gainera, euskaldun garbi sortu zaio. Ez euskaraz dagoelako bakarrik, baita euskal mamiz—adibidez, bertsoz, pentsaeraz hitzez adina—oratu duelako (...) Euskaraz, ordea, zergatik egin honelako liburu bat, erdarazkoak daudelarik? Erdarazkoak daudelako, hain zuzen ere, Aita Villasante begi zorrotzez ikusi duenez. Haien lekuan ezer ipintzen ez badu, laster burutuko da azken urteotan ohartzaka doan azpilana. Kristau ikasbideak gaur eskatzen duen goragoko mailarako euskara lantzen ez badugu, zokoan geldituko zaigu poliki poliki bakankako zenbait elizkizunetarako: haurren dotrinarako, lege zaharreko sermointetarako, elizkanta batzuetarako... Ezerk artetatzen ez zuen fedea, gurasoengandik zuzen-zuzenean zetorkigun hura, ederra izanik, ez da gaur asko. Eta oraingo beharkizunetarako nekez sor zitekeen Villasanteren hau bezain liburu egokirik”. (1962l:88).

(44) Alde honetatik, adierazgarriak dira, nik uste, lehen ahotan nituen harako egileei aholku-emate haien ildoa, Loidi Bizkarrondori edo Erkiagari honakoak esatea:

Arian-arian(45) erdietsiko da euskal eleberria beste hizkuntzetako eleberrien mailara iristea.

Mitxelenak eleberri-mota baten alde egiten du: eleberri mamiduna, zer kontatua baduena nahiago bide du teknika hutsaren erakusgarri dena baino. Baina idazteknika ere ikasi beharra dauka euskal eleberrigileak, eta horretarako, berriz ere, ingurura begiratu behar du, beti ere, etekina ateratzearen kariaz(46). Erdal nobelaren bilakabidearen berri izatea ezinbestekoa da, besteak beste, denbora alferlanean ez emateko(47).

Hizkerak ere sortzen du kezkabiderik, izan ere, testu-motaren, gaiaren arabera, halako hizkera-moldea da berez dagokiona eta euskaraz, zorigaitzoz, ia guztia eginkizun dago.

Mitxelenak eleberrientzat nahi duen hizkerak ezaugarri hauek ditu: arina, lasterra, txairoa, arrunta, egunorokoa, eta, batez ere, lasaia. Ez du Mitxelenak uste euskararen "garbitasunaren" edo "zuzentasunaren" izenean, hizkera estutuz, ataka larrian paratuz mesede handirik egiten zaionik lantzeko dagoen euskal eleberriari; aurrerabidean jarri nahi den euskal eleberriak bizitasuna eta erakargarritasuna izan dezan, hizkeran ere lasai xamar, bere kasa ibiltzeko askatasuna izan beharko du.

Jasoa dago honenbestez egitasmo edo irizpide mailan eleberria, eta gisa honetako eleberria, aldeztu duela Mitxelenak. Nola jokutzen du kritikagintzan euskal eleberriak eskuartearen dituenen? Batez ere, zer huts aurkitzen dizkie lanei?(48).

Kritikatzen duen lehen eleberriak (J. Etxaideren *Joanak-joan* (1955a)) egokiera aukerakoan jartzen gaitu Mitxelenak aurretiaz

"Gaia ahula du: ustekabearen sortua izanik —ez guretzat bakarrik, baita egilearentzat ere—, ustekabeko sortze horren ezaugarriak agerian daramatza(...) Hauxe esatera ausartuko nintzaioke halaz ere: gai egokia, bere gogo-betekoa eta bere indarraren neurrikoa, aukera dezala(...) Ez diot esan nahi gai handi, harro eta, esaten den bezala, «sakonik», hautatzeko. Ez; literaturan ez da handirik eta txikirik, harrorik eta apalik: ona eta txarra besterik ez da. Eta, jakina, noren on, noren gaitz, nafar ardoaren gisa". (1955b:61).

"Eta haren [pertsonaren]; pausoa baldana den bezain bizkorra eta zailua da Erkiagak eleberri honetan daraman ibilera. Teknikaren jabe dugu, eta teknikaren neurriko gaia arkitzea ez du neke izango". (1962b:92)

(45) Horrek ez du, ordea, esan nahi euskal letretan ez dagoenik berez —leherrenak egin gabe, alegia— nobelarako dohai horren jabe denik, horretarako jaio denik. Halakotzat du Loidi Bizkarrondo polizi nobelagilea (1955b:61).

(46) Urte batzuk geroago, ordea, etxean bertan eta bihurlan batean ikusten du gisa bateko euskal eleberrigileentzako eredu izan daitekeenetako bat:

"Hemingwayren kontatzeko modu soila, elkorra itxuraz eta inguruz inguru nora gabe dabilena, ez da bihurtzen erraza, ezta alderatzeko ere, batez ere bestelako bideetara ohitua eta jarria dagoen gurea bezalako hizkuntza batean. Orain, itzulpen doi honetan, badute gure eleberrigileek, bihurtzailearen nekeci eskerrak, kontabide berrien eredu bat, erdarara jo gabe". (1963h:113).

(47) "Zer esana behar da lehenbizi; nola esan ere jakin behar horratik. Barrengo hutsa, zer esanik eza, ez du inongo teknikak betekoa. Baina, ezjakinean aspaldidanik irekirik dauden bideak atzera urratzen ibiltzea, alferrik ibiltzea litzateke. Eta bide zahar eta berrien berri erdal nobeletan ikasi beharrean aurkitzen gara". (1955h:50).

(48) Artikuluxka honi dariokeen "huts-harrapatze" usaina ez da gogo gaiztoaren fruitua. Uste dut —oker, apika— Mitxelenaren ikusmoldearen eta egitasmoaren salatari adierazgarriagoak direla. Hona arrazoia.

adieraziriko irizpideak euskal lanei egokitzean —hau da, erdal izariari begira— zein alderdi ahul topatzen dituen ikusteko. Halaxe aitortzen du kritikagileak, gainera.

Etxaide ez da gisa honetako maila bereko (“erdi mailako”) asmalanek eskakizun dituzten “zer eta nola guztiez” jabetu.

Aurkezten duen gizartea ez da alde anitzekoa, gizakien arteko harreman korapilatuegirik ere ez da ageri, “ez da argi-ilunik”, dena lau xamarra da, pertsonak egilearen mezulari hutsak dira, ez dute berezko nortasunik... Hortaz, Mitxelenaren eskakizunetarikoa batean kolpe huts egin du hemen Etxaidek.

Ez da, ordea, Etxaide honetan bakarra, Erkiagak mamituan ere (1958a) “sugerik gabeko paradisua” aurkezten da(49), gizakiek “arima aldean ez darakusate funts eta kemen gehiegirik”...

Egungo euskal irakurlea ez du asetzen gisa honetako nobelak, idazleak irakurleaz duen ustea desagokia delako(50). Hona bigarren hutsa.

Sakoneko arrazoia, Etxaiderenean, nobelagilearen eta idazlearen arteko borrokan datza; kasu honetan, galduan atara dena eleberrigilea izan da. Erkiagarenean, berriz, olerkariak nobelagilea “ito du”. Desoreka hauek sortaraziko dituzte, hain zuzen ere, lan hauetan —eta bestetan— Mitxelenak topatu dituen makurrak.

Lehen esan dut mamidun eleberriak dituela gogoko Mitxelenak, zer kontatua badutenak, baina honek ez du honenbestez esan nahi nobelak mezu-hedatzaile agerikoa izan behar duenik. Mitxelenak ez du uste nobelaren betekizuna ezer “erakustea edo irakastea” denik, irakurlearentzako dotrina izan behar duenik. Sorlan-mota honen mezu-mamiak irakurleak zeharkako bidetik atzeman behar ditu, ez eleberrigileak berariaz hala irakatsi nahi diolako(51). Ez du ere uste eleberraren berezko osagarriak diren gertarien, “korapiloaren” ordezt “gogoetak”, “uste-iritziak” huts-betegarri egokiak direnik.

Eleberria ez da deuserako pasabide edo erakustoki, ez dotrina jakin baterako, ezta hizkuntzaren esperimentaziorako ere (Oskillasori leporatzen dion bezala(52); mandatu-saioek ezin azpira ditzakete berez literaturaren esparrukoa dena. Horrexegatik ongi etorri beroa egiten dio Loidi Bizkarrondori, “benetako nobelista”, “nobelagile batek jakin behar dituen gauzarik nagusienak” dakizkielako(53).

(49) Gregorio Arruek itzuliriko *Brabante-ko Genoveva-ren bizitz arrigarri miragarrian* (1960f) eta J. M. Estonbaren *Izartxon* (1960b) bezala.

(50) Ikus lehen honen ganean esanak.

(51) “Irakurlea zentzatzeta eta hobetzea ere eleberraren eginkizunen artean badaude, inolaz ere okerbidez eta zehar esanez bete behar du eginbide hori, hots, berari, eleberria den aldetik, dagokion artez edo moldezt”. (1962b:78).

(52) “...bistan dago Oskillasoren bi xedeak eta helburuak, euskararen batasuna eta euskal eleberraren ona, haserre xamar dabilzala elkarrekin. Eleberria baita hain zuzen ere, edo *fiction* delakoa orobat, izan daitekeen lurrik elkorrena nolanahiko batasun saioendako”. (1962e:94).

(53) “Pertsonak ederki ikusten ditu, bai barrendik eta bai kanpotik; nork bere bizia du, berez ari dira eta berez mintzatzen, inork behartu gabe. Badaki gertakariak bat besteari josten eta, hori aski ez dela, ederki —arin, zorrotz eta bizi— ematen dizkigu aditzera”. (1955b:60).

Gogoan behar da izan maizkara Mitxelenak *pertsona* eta *gizaki* darabiltzala egun sarriago erabiltzen den *pertsonaiaren* ordezt.

Eta arrazoi beragatik zaharxeagoetan nabarmentzen du Martzelino Soroaren *Baratza*, bere elkarrizketei “eskola-kiratsik” ez darielako, bere garaikoen eta ingurukoen mintzabidea ahalik eta biziena eta zehatzena ispiatzen duelako; hau da, “irakurleen atseginari gehiago begiratzen dio[lako] ikasleen probetxuari baino” (1963l:125)(54).

Zenbait arlotakoak (berrargitalanak, eta, batez ere, itzulpenak, esate baterako) eleberriak baino aproposagoak izanik ere hizkeraren aldetikakoei erreparatzeko —aztergaiak berak halakoak izaki—, ikustekoa da, nik uste, noiz iraultzen dituen Mitxelenak begiak hizkuntzaren alderdira eleberrien gaineko iruzkinetan.

Mitxelenak hizkuntza-hizkera hautu hartzea ala hitz erdirik ere ez kanporatzea adierazgarria da. Esan nahi da, Mitxelenak lanotan hizkuntzaren alderdia aipatu ere ez badu egiten, beztekorik harrapatu ez duen seinaleztat har daitekeela. Honek iruzkinaren taxu-izaerei dakarkiena da literaturara edo eleberraren izkutuko mezuaren barne-korapiloetara makurtuago ikusiko dugula hizkuntza-hizkerak hizpidean hartzen di-tuenean baino. Honen adigarririk nabarmenera, nik uste, Txillardegiren bi “nobela antzekoak” (1960a:136), (*Leturia eta Peru*) dira.

Hizkuntza mintzagai hartzen duenean, berriz, aldizka aukilua ongi eginaren aitorra izanagatik (1955b), gehienetan kontrako arrazoiengatik ateratzen du agerira.

Halako jokamoldearen erakusgarriak dira, arestian aipatuez gain, *Joanak-joaneko* zenbait pasarte. Lehen Etxaidegan nobelagilea eta idazlea kontrakarrean paratu baditu, idazlea eta gramatikaria dira aurreraxeago aurkez aurk ipiniak. Iruzkin honetan, Etxaidek egiten dituen zenbait, “gramatikariak” “idazleari” jokaldi makurra jokatu dion seinale direla adierazten du Mitxelenak.

Horregatik, eleberrigileak ez izanik ere, goraipatzen ditu Mitxelenak Axular eta Villasante, esate baterako, ez dutelako bere lanaren jomugan paratu euskara bera lantzea, euskara bere gogoeten adierazpide huts ikusten dutelako, eta zeharkako bide horri esker, hain zuzen ere, bestela bezala, erdietsi dute mintzabide egokia mamitzea(55).

(54) Artikulu honetan, oso lerro gutitan, euskal prosa-mota honen bilakaeraren gaineko iritzia pleguetaritzen du:

“Elkarrizketak gailen jaso zuen burua gure artean plazara irten bezain laster, *Peru Abarkari* eskerrak. Gero, ordea, makurtu zuen buru harroa eta irakaspide soil bihurtu zen, nahiz euskara ederrez jantzia egon ederbideak utzirik. Horixe gertatzen zaio, esate baterako, Iturriagaren *Jolasak* ezagunetan”. (1963l: 125).

(55) “Ez zen Axular «Euskara lantzen» ari: besterik zeukan buruan. Eta gizonak —beti bere buruari begira egon gabe— besteri laguntzen dionean bere burua jasotzen duen gisa, horrelaxe lantzen dira hizkuntzak ere: gauza eder, behar, jakingarriak adierazteko bide bihurturik”. (1954b:41).

“Ez da, Jaunari eskerrak, euskara lantzeko idatzia izan, euskaldunen fedea sendotzeko baizik”. (1962l:88).

Bidenabar esan dezadan, erlijio-gaietan, biziki estimatzen duela Mitxelenak Villasantaren hizkera:

“Egilearen hizkeraz, asko esan badaiteke ere, ez dago luzaroan mintzatu beharrik. Bere ibilera lasaia dela bide, inor gutxirengan aurkituko dugu gaurko euskal prosan antzinako idazleen jatoriasunaren eta gozoaren ispilu hain garbirik”. (1961c:61).

Hitz neurtuz

Olerki-poesien (neurtitz eta laino) erresuma Mitxelenak bestela ikusten duelakoan nago, eta iruditzen zait arrazoi-mota bati baino gehiagori zor zaiola.

Batetik, Mitxelenak uste izatea eremu hau prosazkoa baino landuagoa izan dela euskaraz, eta, hortaz, besteak bizi duen larritasunean ez dela bizi; alde honetatik, ez dirudi Mitxelena akuilatzailearen horrenbesteko premian dagoenik(56).

Horrezaz gain, garaiko irakurlearen gosearen nondik-norakoa ere hortxe dago. Lehen esan bezala, Mitxelenaren ustez, balizko irakurle hori "nobela-gose", "prosa-gose" dago "poesia-gose" baino areago. Hori da berdindu beharra.

Eta azkenik, axalekoagoa irudi dezakeen arren, Koldo Mitxelenaren beraren ixuri-jaidurak (ahalmenak?). Behin baino gehiagotan aitortua du bere arlo horretarako, poesiarako dohai berezi horren jabego falta, eta eskasia horretan oin hartuz iragaitzaz igaro izan da poesiaren bazterretatik(57).

Bere baitako euskal poesia-liburuaren lehen argitaratzeen gaineko kritika gehienetan jaulkitzen du Mitxelenak paperera, alde edo moldez,

"Hasierako sarbidean, berri ugari ematen dizkigu Aita Villasantek, gaur gutxi egin dezaketen bezalako euskara eder eta ugarian...". (1961o:72).

"Beste hizkuntzetatik irauliaz nahiz bere baitarik ari, parekorik gutxi du erlijio gaietan, eta nagusirik inor ez. Berak darabilen euskara, zaharrez eta berriz oratua, hemen ikusi dugun mintzabiderik trebeenetakoa da, malguz eta ederrez" (1962p:101).

Areago, euskarak bizi dituen premiak bizi dituela, Villasantek mamitua hagitz da gogoan izatekoa:

"Gure hizkuntza jakite hizkuntza bihurtzeko egin diren saioetan burua harro daramake honako honek. Alde horretatik ere, badugu zer ikasi ugari liburu honetan. Eskerrik asko, Aita Villasante". (1962l:89).

(56) "Poesiarako trebe dugu euskara, olerkari zahar eta berriei eskerrak, baina besterarako?". (1955h:49).

"Euskaraz poesi hizkera trebea daukagu, zenbait olerkariri eskerrak: prosa hizkera, berriz, ez dago, nik uste, behar lukeen mailan". (1957c:85).

Halaz ere, Mujikaren lanaren iruzkinean, hizkera gogorra hartzen du ahotan, jarraian "barkatzeko":

"Arlo berriak landu nahi baditugu —eta horretan ari da, noski, Mujika, inor ari bada—, gogoriki eta baldarki mintzatu beharko dugu, leuntasunera eta txairotasunera iritxi baino lehen. Mintzatzea da aurrenik: leun mintzatzea atzerago dator". (1965b:142).

(57) Egilea bizirik duten estreinakoz argitaratuetan ez ezik, bestelakoetan ere egiten du aitort berttua.

Bilintxen bertsoen bilduma dela-eta:

"Eskerrik onena agertu nahi diet jakintsu horiei idatzi dituzten irakas liburuak eta itzulpenak idatzi dituztelako. Baina nere eskasean uste dut, lan horretan abiatuko banintz, neronek ere molda nitzakeela "Daneurtiztiak", "Pisiak" nahiz "Goizparkiak"; ez, jakina, haiek adinakoak, baina bai gizartean gehiegizko lotsarik gabe ager litezkeenak. Aitizitik, berriz, etengabe ari banintz ere bertsoetan, ez zait iruditzen Bilintxen zenbait alderatzekorik sortuko nukeenik". (1962x:84).

Gazteluren itzulpenaren gainekoan, berriz:

"Batetik, eredu berri bat (Orixek behinola, oker ez banago, segitu zuena Prudenzioren zenbait itzulpenetan) aurkezten die hitz neurtuz mintzatzen direnei: horiei dagokie, beraz, erantzuna, bide berria onartzea ala arbuatzea, eta ez neri, ez baitut oraingoz bertsoetan hasteko asmorik ez gogorik". (1963g:107).

arestiko bere burua jantziegia ez aurkitze hori. Bai Satarkaren *Intza begietan* lanazkoan(58), bai Kerexetaren *Orbelakenean*(59), Gandiagaren *Elorri* buruzkoan(60), edo, azkenekoetara joz, Luis M. Mujikaren *Bide-giroak* poesia-prosazkoaren gainekoan(61).

Honek guztiak, halaz guztiz, ez du inondik ere esan nahi Mitxelenak olerki-poesia maitea ez duenik, ezta, ezjakinaren aitzakian, molde honetako lanak zokoratzen dituenik ere(62). Bestalde, aitorrak aitor, *baina* baten ondotik, sarritan, azaldu azaltzen ditu Mitxelenak bere iritzi-usteak.

Hauen “entresaka” eginez, Mitxelenaren ondoko burubideen berri izan daiteke:

Moldeak molde, “bihotzetik darion hitza” da ardura duena (1958c:102) eta hori da, hain zuzen ere, Satarkak, Mitxelenarentzat haurtzaroaren oroigarria denak, egin duena. Arantzibia-Kerexetaren lanetan (*Orbelaken* eta *Bitargin*) *Arrats-berango* Lauaxetaren itzala ikusten du (1959a:124). “Bere eran eta taxuan bere neurrikorik ez duen” Gandiagaren *Elorrik* zer hitzegina emango duelakoan dago (1962g:80). Zaitegi buru-langile bizkorak poesiaren plazan eginari “zehaztasun latza” antzematen dio, “klasikoen airean” mamituagatik, “sentikorra, erromantikoa”, “goibeltasuna, negarra eta garai-dehadarra oihuka darion arima” (1963a:109). Edo, era berrien bila ibilita Mujikak mundura duen “bihotz-egunkarian” eta bere sailekoetan topatzen duen arriskua non ikusten duen adierazten du: poesia-hizkeraren ezaugarri berezkoa dioena baino gehiago adieraztea izaki —berez “puztua eta hanpatua” izaki hortaz—, luzamenduek onik ez dakarkiot; norberaren

(58) “Gipuzkoako euskal poesiaren gorabeherak aztertzeke nerea baino jakinduri mardulagoa nahi litzateke(...) Ez dakit zer esan behar duen poesi mota honez egun edo biharko kritikak. Nik behintzat ezin dezaket gai honetan kritikarik egin. Hau baita haurretan, besterik bazen ere ez nekienean, ezagutu nuena; hau, euskaldun guztiok, baita zekenenak ere, bihotzean gorderik daukagun xoko minbera horretaraino sartu zitzaidana. Geroztik irakurri dut hoberik eta goragokorik, baina ez dut bestetan sumatu ustekabeen hartu ninduen haurtzaroko ikara berri haren bizia”. (1958c: 102).

(59) “Barruti horretan “kristau berria” naizenez gero, sarrera gutxi izan dudanez gero, alegia, maiz somatzen dut ilunbetan nere burua(...) Ezin naiteke, beraz, urrutiegi ausar kritikan”. (1959a:124).

(60) “Bere lehen liburuaren zai nengoen, bada, harraz zerbait esateko nik dakidan buztin prosazko hizkuntza baldar bakar honetan”. (1962g:79).

(61) “Ez da erraz, neretzat behintzat, honelako poema batez neurrizko iritzirik ematea: prosaz ondua izateak ez dit batere lana arintzen”. (1965b:141).

(62) “Prosazalea agertzen zait neri Villasante, eta are irakas prosaren zale, olerkariaren kaltean beharbada inoiz edo behin. Badaiteke prosisten behar gehiago izatea hizkuntza bati iraunerazteko, baina ez da urria puntu horretan bertan ere poetei diegun eta alde askotan dieten zorra. Zilegi izan bekik olerkariaren alde mintzatzea, talde horretatik urruti nabilenez gero neroni”. (1961g:66).

Areago, poesia deitzen du euskal izaeraren berri jakiteko:

“...gere buruaren berri jakiteko, euskal izaera izkutuaz jabetzeko, badagoela lasterbide bat, jakintza bidea baino eroso eta atseginagoa: euskal poesiaren bidea. Batez ere jaberik ageri ez delarik euskaldunok gureganatu ditugun herri kanta umezurtz horiena”. (1955g:45).

Olerkari-poetak eta hauen lana nola hartzen dituen jakiteko, Lizardiz eginiko iruzkinera jotzea ezinbestekoa da.

oroitzapenak eta enparauak deus guti dira besteentzat “guztion aberastasun” bihurtzeko adina “argiunerik” izan ezean.

Tximist antzera, poesiaren argi distirakorra sumatzen da esaera batean, orrialde batean, baina orrialdeak asko dira eta esaerak are gehiago. Argia ez ezik, badu bere lainoa poesiak. Hemengoa, ordea, metafisika lainoa iruditzen zait zenbaitetan eta hitz lainoa ere bai, inoiz edo behin. (1965b:142).

Txirbiltxo hauek, bere ttikian, agerian uzten dituzte, nolazpait, Mitxelenaren poesia-jaidurak eta kritiketan nabarmenduak.

Baina, poesiaren barruti honetan Mitxelenaren iruzkinen batek burua gailen ateratzen badu, nik uste, Lizardiren lanaren berrargitaratzean egina da (1956c)(63).

Lehenagotik ere argitara eman izan direnak beheraxeagoko mintzagaia izanagatik, uste dut berez dela aipatzekoa “euskal lirikaren” gorputz-mamiei egina. Izan ere, inon baino areago suma daiteke Mitxelena literatur kritikariaren eskua eta lirikazalearen ukitua.

Mitxelenak iruzkin horretan bere lizardizaletasunaren aitor ozena egiten du, Lizardi izendatzen du “euskal lirikaren” ordezkari berebiziko, lirikaren goi-gailurragan ikusten du errenteriarak, kanpoan inongo lotsarik gabe erakusteko moduko euskal lirikoa.

Eta hau guztia egiten du, gainera, kritika zipriztintzen duten ukitu barrenkoiez, txunditzeko moduko hizkeraz; Mitxelena hemen mimetismoak jota bide dago, Lizardiren hizkerak hezur-muinetaraino kutsatu du. Lizardigandikako poesia-irudiak hitz gutitan itzultzen dizkio irakurleari, poetarenak birsortuz.

Mitxelenaren kritikak erabat harturik “metaliteratura” direla esatera ausartuko naizen moduan ausartuko naiz pleguetaratzera Lizardiren honetan ia “metallirikaraino” iritsia dela.

Euskarara irauli dituzten lanen alorra ere ez da zokoratzekoa. Esana dago Mitxelenak sorlanen alde garbi altxatzen duela bere boza, alabaina aldizkariko kritikagilearen betekizuna da argitaratzen denari, sorlan, itzulpen, berrargitaralan edo dena delakoari, arreta jartzea. Gainera, ez da inondik ere gutiestekoa mintza eta aztergai dugun epetsuan, ez direla guti jatorriz euskaraz gatzatu ez direnak(64).

Bistako arrazoiengatik, Mitxelenak lan-mota honetan batez ere hizkeraren alderdia hartzen du ebazkizun(65). Alde honetatik, Mitxelena hizkuntzalari-filologoak esparru ezin hobea du hau jaidura-ofizioek trebatu dutena erakusteko. Baina besterik ere bada.

5. KRITIKAKIZUNAK: IRAULPENAK.

(63) Ez naiz hemen luzatuko kritika honen eta lirika-gizon miretsiaren kanpo-barrenak azaltzen. Nire hemengo iritziak eta hauen sustraiak polikiago aztertuak ditut doktore-tesian (1994a).

(64) Ikus, berriz ere, bukaerako zerrenda sailkatua.

(65) “Euskaratua denez gero, hizkeraz jardun beharko dut hemen, labur boderen”.(1957c:84).

Erretereriako maisuarentzat aukera egoki-egokia da iruzkin-kritikok eskueran jartzen diotena, bestelako auzi zabalago baten gorabeherak tartekatatu ahal izan ditzan: euskararen etorkizuneko bideak lehenean finkatzea, bide berrietatik abiatuz tradizioari bizkar ez ematea, euskararen beraren bizitza eta gaitzea (hitza zilegi bazait, noranahikotzea) dira sarri askotan ezkutuko nahiz ageriko zioak.

Ez dut, noski, itzuliriko lan guztien kontu zehatzik emango, ezta berariaz nahiz aieruz, estari nahiz nabari, han eta hemen txertatzen dituen makina bat auzi hemen jorratuko. Nire ustez adierazgarrienak direnei, edo garai hartan ardurakoenak izan zitezkeenei, begiratuko diet, berriz ere, Mitxelenaren asmoa axalean utzi nahiz: Mitxelenaren jipoi-laudorioek sarritan ez dute lan kritikakizunaren hesietan amaia; Mitxelenak, itzultzailearen beraren joera-jokamoldeez gain, batez ere bide zabalagoen ordezkariatzat hartzen dituelako maseatzen-goraipatzen ditu halakoren edo beste halakoren iraulpenak.

Ez du, oro har, Mitxelenak itzulgaiaren aukera —hautu zehatza esan nahi dut— auzitan jartzen. Gaia papereratzten duenean, batez ere, itzultzailearen begi egokia aipatzeko da: Ametzagarena, Juan Ramón-en *Platero y yo* hautestean (1954a), S. Barandiaranena *Iliada* hartzean (1956a), Berasaluzerena haur-liburua atontzean (1957d)... Honetan ere, gorago euskal idazlearen askatasunaz esana berresan beharko litzateke-elakoan nago.

Kontua da (zilegi izan bekit sinplifikatzea, honenbestez, okertzea), euskalaritzan, euskalgintzan, nondik jo eta nola asma ez bide dakitela dabiltzala euskararen batasuna baino lehen. Eredu-faltaz edo eredu-gehiagiaz, bildotsak eta otsoak larre berean dabiltzala(66). Axola handikoa da, beraz, euskal testuetan mamitzen dena, batez ere hizkeraren aldetik: noraino atxikitzen zaien arbiuatu xamarrek dituzten lehengoei, eta zenbatetaraino oztopatzen ala areagotzen den nor bere kasa ibiltzea dira aipa zitezkeen arazoetariko bi, agerikoenak ekartzearren.

Diodan bezala, Mitxelenak hizkeraren alderdiari (hobeto esan, alderdiei) kontu handiz begiratuko dio. Itzulpenen gaineko kritiken ildo nagusienak, nik uste, hauetara ekar daitezke:

—“Ez dago euskara *egin* beharrik; aspaldidanik egin-egina dago”

S. Barandiaranek eginiko *Ilias'ena* da joera honen ordezkariarik agerikoena (1956a). “Euzkeragintzan” ari delakoan —halaxe aitortzen du itzultzaileak hitzaurrean— euskara “desegiten” dihardu kritikariaren ustez, eta alderdi horrixe eutsiko dio kritikaren zatirik handienean; hau da, “garbi ustean” dabilenarengan harrapaturiko huts-okarren kontu zehatza emanaz. Mitxelenaren miztoa kritika honetan, gutxitan bezain urragarria da nire ustez, itzulgaia (“poemaren edertasuna eta grazia”) eta

(66) Giro horrezaz ere, hemen astirik ez izaki eta, mintzatua naiz tesian.

itzultzea bera ("euskara") bidean "gelditu direlako". Ondorioa: "*Iliada* oraindik itzultzeko daukagu" (1956a:71).

- "Anarkiarik, eta bide ibiliei muzin egiterik, ez"

Arestiko auzian —eta beherago aipatuko direnetan— ere nor bere kasa ibiltzearen ondoreak, modu batera zein bestera bidean izanagatik, alderdi hau berariaz du beztekoa iraulpen batean. Kritikaren atze-oihalean datzana, halaz guztiz, begi aurrean edukitzekoa da, Orixe "euskal letren aitagoiagan" baitu etorkia.

Orixek —zein ere asko jakina den— Agustinen *Aitorkizunak* iraultzean ez du erabat asmatu, erreteriar "ikaslearen" ustez. Beste edozeinek bezalaxe, Orixek ere —euskara gutxi bezala mendaratzen duen Orixek ere— ez du esku gogoak eman bezala hizkera erabiltzeko.

Hiztegiaren joera garbizalegia eta adizkietan anarkia (Azkueri ere leporatuko diona(67)) dira, laster esan, orexar-huitziarrari gaitziritziak. Orixek egiteak, gainera, auzia larriago bilakatzen du, duen itzala eta —guztiak ez behar bada, baina bai euskaldun askok— dioten miresmena direla medio.

- "*Bart arratseko euskara*"

Honela deritza Mitxelenak Itunbe izengoitiaren atzean gordetzen diren hiru frantziskotar gazte itzultzaileek(68) Hugo Wast-en *El camino de las llamas* euskaratzean mamituari. Deizio horren azpian datzana, hizkera-mota honen xehetasun-ezaugarriak, adieraziko ditu kritikagileak: ahoskotikako hitz-laburtzeak (bestela esan, fonetismoak), adizki trinko gutxi edo inoiz ez erabiliak, literatur hizkuntzan ordu arte sarrerarik izan ez zuten moldeak, lege jakinik eza batzuetan... eta Mitxelenak berebiziko garrantzia ematen dion dialektu-nahastea.

Ezaugarriok, guztiok, gehi beherago aipatuko den egokitasun-ezak, bestela goragarritzat daukan lanaren ekarria artesitzen dute, euskarak egina zuen bidetik saihestera daramatelako, eta hori, tradizioa hain erotik maite duen eta hain kasu egitekotzat daukan Mitxelenari zeharo gertatzen zaio irenkaitza.

- "Laboratorioko euskara"

Edo "euskara experimental", "saio euskara". Hauxe da benetako euskaldunez atzenduz langela asmatu-oratua. Balizko irakurlea du

(67) "Egia esan, badute gaurko askatasun atseginean zer ikusirik aditz sailean lokarriak hausten hasi ziren gorengo idazle eta hizkuntzalari jakintsu batek edo bestek: nori berea emateko, Azkue gogoangarriak eta Orixe euskal-letren aitagoiak". (1960o:36).

Horrexegatik goresten du Omaetxebarriak bere gramatikan egina:

"Euskal literaturari doakion gauza denez gero, esan behar da gainera A. Omaetxebarria ez dela ibili euskal aditza bere buruko amets lanbrotik sortzen, Jainkoak mundua ezerezetik sortu duen bezala. Hor azaltzen digun aditza ez da "berea", euskal aditza baizik. Ez dago, beraz, eta nahi eta nahiez ezin zegokeen, azken urteotan —eta bat edo beste lehendanik— gure Gipuzkoa honetan agertu diren berrikerien alde". (1959h:130).

"Asaba zaharren baratza" artikuluko "Aditza dela eta" zatia txit da argigarria aditzen kontu honek zergatik eta zenbatetaraino kezkatzen zuen Mitxelena jakiteko.

(68) Joseba Iturria, Imanol Unzueta eta Sabin Berasaluze aipatzen ditu Mitxelenak berak.

hartzaile, ez hezur-haragizkoa, eta fruitu, hark, apika, barren litzakeen baina bizi den euskaldunak ezin eztarrira ditzakeen jaki-laboreak(69).

Olabide euskaldun berriaren *Itun zar eta berriaren* itzulpena da (195gd) jaidura honen erakusgarririk nabarmenena.

Ortografia nahasgarria, hiztegiaren aldetikako jokamolde desegokia (errotuak dauden "erdal" usaineko hitzak saihestu eta *hápax legomena* edo oso bazterrekoak abantailatu, hitzen adiera-erabilesparuei muzin egin, bere giroaz, usainaz edo lurrinaz ahantziz), euskalki-nahaste burugabea, adizkien sailean "enseiukarrean" aritzea... Hitz gutitan esateko, bi huts larriren ondorioztat dauka Mitxelenak honakoa: naturaltasunik ezarena eta euskarri duen teoriari dihoakionarena.

Laboratorioko(70) ontzien erdian jaio dena, *Faust*-eko Homunculus haren gisa, nekez helduko da gizatasun osora. (1959d: 120).

Hizkuntzaren barruti estuetatik atereaz, berriz, beste honakoak ere azpimarkatzekoak dira:

- "Itzulgaiaren eta itzuliaren arteko egokitasuna"

Lehen lumapuntan harturiko egokitasun edo elkar hartze honen premia, nik uste, alderdi bat baino gehiagotatik ikusten du Mitxelenak. Nabarienak aipatzekotan, hauexek ekarriko nituzke: itzultzaileak gauza izan behar du itzulkizunaren "doinua", "giroa" nolazpait esan, ahalik eta modurik zintzoenean bihurtzeko.

Esan beharrik ez dago hizkuntzaren egoerak (hiztegi, gramatika eta beste) berebiziko eragina duela ariketa honetan, itzultzaileak lanabesak behar ditu-eta.

Oztopoak oztopo, Mitxelenak maite duen Barojaren lana izan daiteke ariketa honetan erabat asmatu ez izanaren erakusgarria. Izan ere, itzultzaileak ezin azpira dezake jatorrizko lanaren egilea, eta hori da, antza, hemen gertatua(71).

(69) Hauxe bera aurkitzen du bezteko Estomesen ikasbidean:

"[Ikasleak] Mintzatu behar baldin badu, gauden euskaldun kaxkarrekin mintzatu beharko du eta ez etorkizun eder bezain ametsezko batean izan daitezkeen euskaldun landu eta apainduekin. Ikasleak jakin behar duena da, bada, gaurko euskaldun kaxkarren hizkera, apurren bat orrazturik gehienez ere". (1960k:49).

Eta, kontrako aldetik, gorestekoa Villasanteren lanean:

"Nere iritzi eskasak ezer balio badu, ez dut uste aspaldiko urteetan liburu honen baliokorik asko izan dugunik. Eta arrazoia bistan dago: Villasanten ez da etzi edo etzidamu sor daitezkeen euskaldun jatorrekin ari. Gurekin, gaurko euskaldunekin, garenak garel, ari da eta hortik datozkio liburuari doharik ederrenak". (1962l:89).

(70) Errepara *laboratorio* darabilela eta ez egun barreiatu den *laborategi*.

(71) "Auzi honetan [euskal hiztegi-gramatikek bizi izan dituzten gorabehera kezka garrietan], nik uste, Barojak hartu ditu kalterik larrienak. Ez behin ere Etxaidek iruzur egin diolako: ez ditu haren esanak, erraztasuna dela eta, itzulinguruka aldatzen. Bada, ordea, Barojazaleek maite duten zerbait, gogoetak, hitzak eta esakerak baino barrenago datzan zerbait (lurrin arina bezain iheskorra, egia), eta zerbait hori, dena den, ez da beti ageri itzulpenean. Euskaraz ari zaigun Baroja horrek Jon Etxaide berberaren boza du maiz xamar". (1959e:129).

Beste auzi bat, ez erabat aurrekoa ez bezalakoa, itzulgaiaren eta itzultzeko erabilitako hizkeraren moldeari, hizkuntz maila edo erregistraioari dagokio zuzen-zuzenean(72).

Bururik ez du Mitxelenarentzat hizkera xume edo apaleko erdal lana, euskara goitar, dotore eta handiustekoan emateak, edo aparteko poesia-ukiturik ez duen hitz lauakoa poesia-hizkeraren ezaugarriez blai egiteak (atzekoz aurrera ere uler bedi). Itzulgaiaren mailari eutsi behar zaio, edo eusten saiatu behar da, zein berearekin ibilaraziz. Nolzapait esan, pragmatikaren urrezko hastapenarekin egiten dugu topo.

Ez dute honetan asmatu, ez poesiaren barrutian Gazteluk, bere *Musika ixilla* ontzean, ez Itunbe hirukoteak, H. Wast-ena *Bide Izkutua* bihurtzean.

Gaztelurena alde da barkakizuna, poesia iraultzea, nonahi, ez baita egiteko xamurra(73) eta gainera, euskara arlo askotan abiatu gabea, edo behar bezain ibilia ez izanak ez dio euskal bihurtzaileari behar eta desio lukeen makulu lagungaririk eskuataratzen. Halaz guztiz, eta Mitxelenak dioenez nahiz “bekatu larria” ez den, ez du Goikoetxeak eredu behar zuen tokian bilatu. Fray Luis edo San Juan Gurutzekoaren lanak euskaratzeko, aukeran, hobe zukeen Etxepare, Joanes Etxeberri, Gazteluzar edo “XV, XVI eta XVIIgarren mendeetatik gureganaino heldu diren maite kantak” begi aurrean izan balitu, hautetsi duen Orixe baino, hauteste honek, jatorrizkoen zahar kutsua galarazi eta usain berriegiko bilakatu baitu euskarazkoa.

Hitz lainozkoan, berriz, larrixegoa da gertatua erreteriararentzat. Bihurtzaileen lanari meriturik ostu gabe ere, Mitxelenak paperera darabara antzematen dion egokitasun-ezaren funtsa.

Egileei, nonbait, poesia-prosarako ixuria izaki, molde “destokituak” itzuri zaizkie prosa arrunt xamarra behar zuen tokian, Wast-ena, “nobela arrunta” baita. Hutsa are handiagoa da euskal ereduren faltan ez daudelako: hortxe daude, Mitxelenaren ustez, Mogel, D. Agirre, Kirikiño edo berriagoetara joz, Etxaide bera edo Loidi, ispilu egokiak izan zitezkeenak. Bihurtzaileek, ordea, ez dituzte begiak horietara bihurtu.

Ikus daitekeen bezala, Mitxelenak hamaikatan —hemengo aztergaikoetan eta bestelako lanetan— baliatzen duen argudioa darabil hemen: ez dugu beti hutsetik zer hasi. Egia da euskara zenbait bidetan

(72)“Hizkera-mota asko daude eta badu bakoitzak bere garaia eta tenorea: ez gara kulpitutik ari —ari direnak— sukalde zokoa bezala”. (1957c:85).

(73)“Nolako trabak eta oztopoak aurkituko zituen bere bidean, ez da gaitz igertzen. Hizkuntza bateko bertsoak edozein besteko bertsoetan itzultzea eginbide larria da beti eta gutxi batzuek baizik onduko ez dutena. Horretarako behar du bihurtzaileak “anapoeta” izan, Unamunoren hitzez esateko, poeta ez ezik: hots, ber-egilea edo ber-sortzailea. Ez baita aski, prosaz bezala, besteren hitzen muina eta mamia adieraztea; haren hitzen musika ere, eta ez musika ixila, belarriek suma dezaketena baizik, nolabait ere berritu behar baita beste soinugailu baten bitartez”. (1963g:105).

Atzekoz aurrerako itzulpenak ere (euskaratik erdararakoak, alegia) ez zaizkio erreteriarari oharkabea pasatzen, bai bezteko (1955g:46), baita goratzeko ere (1956c:66).

barrena saiatu gabea dela, eta erronka berriei erantzun behar diela, horrek ez digu, ordea, eskurik ematen gure atzoaz, lehenaz atzentzeko; are gutiago, imitagarriak, lagungarriak —hortaz, probetxugarriak— eskueran baditugu.

6. KRITIKAKIZUNAK: ARGITARALANAK.

Gaurko euskal egarria eta kezka bi modutara ageri da: liburu berrien bidez eta liburu zaharren argitaraldi berrien bitartez (...) “Euskal Idaz-lanak” delako liburu sail honetan elkarren ondoan irten dira argitara “Leturia”ren egunkari ezkutua” eta Lardizabalek 1855gn. urtean azaldu zuen “Testamentu zarreco eta berrico Condairea”-ren bigarren zatia.

Izan ere, horrelaxe behar du izan eta horixe gertatzen da alde guztietan. Literatura baten esnatzeak, eraberritzeak eta indartzeak berekin dakar beti antzinako ereduenganako begiramena eta arreta. (1957f:94).

Argitaratzaileen lana ez da Mitxelenari oharkabean pasatzen zaion zerbait. Ohartematekoa da kritikagilearen begi zorrotzek, baita alderdirik, itxuraz, ñimiñoenei ere, nola erreparatzen dieten: liburuaren azala edo edergarriak direla (1954c, 1955d, 1956c, 1956e, 1957c, 1958d, 1363h), inprenta- edo bestelako hutsak direla (1955g, 1956b, 1958g...), edo, bestelakoetara joz, aitzinsolasak edo hitzaurreak direla (1954b, 1954c, 1955c, 1956c, 1956d, 1956e, 1957c, 1963h...). Lanaren goiak eta beheak, mamiak eta gainak, guztiak ditu kontutan.

Argitaratzaile-paratzaileen samaldan, behar bada, alde batetik bereiztekoak dira bilduma edo bilduma antzekoak (bertsoak, ipuinak, pasadizo-istorioak...) atontzen dituztenak. Hauen garrantzia —batez ere, ahozko etorkikoak direnena— lekuko izatean datza nagusiki, Euskal Herrian ez baita, antza, ohiko oroitzapenei aparteko arreta ematea(74). Biltzaileak jaso, paperera aldatu eta jendartera atera izan ez balitu galtzeko zorian leudeke.

Ariketa honetan, inorenik gutxietsi gabe, gailurrean ipintzekoa “Auspoa” saila da, Aita Antonio Zabala jesulaguna lemazain duela(75).

Lanok, beraz, ahozko lokarriaren sendogarriak dira batik-bat, aurreko euskaldunen pentsamoldeen, garai-giroen, hizkeraren testigu. Geroagoko euskaldunek eskueran izan ahal izatea oso baliozkoa da, aurrera itsu-itsuan egingo ez badute.

Berrargitalanak dira, bestetik, beste lur-sail emankorra Mitxelenaren kritikagintzarako.

(74)“Arreta gutxi opa diegu Euskalerrian inoren oroitzapenei. Gogoan dituen bizi deino edo gehienez ere haren hitzen oihartzun laburrak diraueino irauten dute, eta ez gehiago”. (1961:55).

(75)Askotan (beti esatera ausartuko nintzateke) gorensten du Mitxelenak biltzaile honen lana. Ekar dezadan nire ustez nabarmenena dena beste guztien erakusgarri:

“Orain, Aita Zabalarri eskerrak, eskuetan daukagu berriz Bilintx (...) Ederki egiten du beti bere eginbidea argitaratzaileak, “Auspoa”-n eta “Auspoa”-tik kanpo maiz erakutsi digunez, baina badirudi hemen bere marka guztiak urratu beharrean aritu zaigula”. (1962x:84).

Txoil dira hauek ardurakoak, arestikoez esanarekin batean —hots, gure lehenaren ezaugarri eta salatari izatearekin batean—, behin baino gehiagotan, berriz plazaratuak euskal literaturan izen-ospeak irabaziak dituztelako, mugarri ezin atzenduzkoak direlako.

Berrargitarazteetan suma daiteke, nik uste, bestetan baino areago, zein jokamolde ibili diren euskalaritzan gure “klasikoak” —hau da, aipatu bai baina irakurtzen ez diren horiek(76)— auzipetzean, eta noraino hizkuntz auziek kutsatu duten liburu-paratzea. Mitxelenak ez du aukerarik galtzen behialako (edo ez hain aspaldiko, baina, nolanahi dela ere, batez ere “garbizaleen” etena baino lehenagoko) euskal autoreen alde mintzatzeko eta itxuraldatu gabe irakurri ahal izateko eskubidea aldarrikatzeko. Eta egilearekin zintzo jokatu dutenak txalotu bezala(77) jipoitzen ditu Mitxelenak begirune-eza islatzen dutenak, bistan baita nolako arriskua ikusten duen Mitxelenak arlo honetan: lehenarekin etetekoa, alegia(78).

Gaizki jokatuaren kasurik gardenena Txomin Agirre ondarrutarren *Garroaren* hirugarren agerraldi “hobetua” da. Jokamolde gaiztoaren sustraia —benetako arrazoi sendorik gabe bigarren agerraldi “hobetuan” (hura ere) oinarritzeaz gain— idazleari izan ez dioten begirunean datza. Paratzaileek gogoak eman bezala aldatu dute jatorrizko testua, bai axalez eta bai mamiz, eta hori, Mitxelenarentzat ezin onartuzkoa da(79).

Hondar-hondarreraino bagatoz, ez du hemen zer ikusirik ez gramatikak ez estetikak. Etika auzia dugu. Irakurgai hori ez da sasikoa, badu bere jabea. Eta ezin alda daiteke jabearen baimenik gabe, zenbait huskeriatan —grafian, huts nabarietan— izan ezik. Are gutxiago egilea —nolakoa gero!—hilik dagoenean. (1956e:79)

(76)(1954b 39), (1963j:111).

(77)Jakina, honek ez du esan nahi jatorrizkoari eutsi dioten guztiek erabat asmatu dutenik Mitxelenaren ustez. Xehetasun filologikoak (eta bestelakoak) tartekaken ditu, aldzika, paratzaileak eta berak elkar hartzen ez dutenean (Lekuona zaharra, *Geron* (1954b); Labaien, *Biotz-begietani* buruzkoan (1956c); Irigoien, *Lardizabalen* lanean (1957f), edo *Omaetxebarria* gramatikari gorentzat daukanak krestomanian, eginean (1959h), esate baterako). Hauk ere, “zoko-garbitzearen” eta “zimentarri sendoak paratzearen” seinaleztat hartzen ditut.

(78) Klasikoekiko jokamolde arduragabea, euskaldunengan are larriagoa da. Euskaldunak behartsu garenez gero, ezin gara aberatsak bagina bezala jokatu.

“Horrelakorik, egia, ez zaigu guri bakarrik gertatzen, gaztelerazko zenbait klasiko ere, gehientsuak ez badira, gehiago aipatzen baitira irakurri bainio. Aberatsek galera handirik gabe egin dezaketena, ordea, ez zaie behartsuei egoki. Eta nor gu baino behartsuago gai honetan?” (1954b:39).

(79)Horregatik zirtatzen ditu tarteka *hobetu*, *zuzendu* eta antzeko aditzak:

“Argitaraldi berria, osoa ez bada ere, lehenbizikoari darraio, ez geroago agertu zen edizio “zuzenduari”. (1957f:94).

“Al Bertsoak, jatedunak eta jabegabeak diren direnean daude, ezertxo ere aldatu gabe”. (1960l:144).

“...oraingoa, behar bezala, lehenari darraio, hurrengoetan agertu ziren “hobekuntzak” orrialdeen behe aldean bazterturik”. (1962s:82).

Eta, horrexegatik txalotzen du, esate baterako, “Auspoa” koen jarduera:

“Diodan gai hauek egileak utzi zituen bezalaxe, batere orrazketarik gabe, argitara dituzte “Auspoa”-koek. Arras txalogarria da jokabide hori: gai biluzkorriek dute hor axola, ez horien apaindurak edo apaindurarik ezak”. (1961j:55).

7. ZOKO-GARBITZETIK ETXE-HORNITZERA, ZIMENTARRI- LANDATZETIK IGAROAZ.

Ez dut lan hau burutu nahi oso Mitxelenaren zer bait —edo nik, gutienez, halakotzat jotzen dudan zer bait— lasterrean bederen hona ekarri gabe: Mitxelenaren “ziztadak(80), “txertatzen dituen zerak”. Uste baitut, errotik uste ere, orain arte aipatuez gain (edo hauen gainetik, askotan), hauek ere betekizun argi eta garbia dutela Mitxelenaren orotariko egitasmoan: “zoko-garbitzean”, “zimentarri-landatzean” eta “etxe-hornitzean”.

Orotariko jokamoldea du, nik uste, zernahiri etekina ateratzea, barnean bizi dituen kezken —Euskal Herriak, euskaldunek, euskarak sortarazten dizkieten kezken— kontu emateko. Baita, bere filosofiaren edo munduazko ikusmoldearen arabera, irtenbideak nondik bideratu beharko lirakekeen edo adierazi eta, goiko titulu hiru hankakoak adierazten duen helburu horren kariaz, lan-akuilu izateko ere.

Horregatik, aukera guztiak baliatu nahi izate horrexegatik, hain zuzen ere, ez dio muzin egiten aitzinsolas batek, urrutirago gabe, eskain diezaiokeenari(81), edo bertso-bilduma baten (Bilintxen bertsoen) argitaratzea dela-eta (1962x), Larramendiren eta Bilintxen beraren alde agertuz, garbizaletasun gaizki ulertuaren (garbizalekeriaren) kontra bere boza altxatzeko, Axular handiaren lanaren laugarren argitaraldia baliatzen duen bezala(82), baita Axularren eta geroagokoen molde “latinezaleen” alde agertzeko ere(83), halaber, euskal ikasbideak hizpidean dituela, euskaldun batzuek, nonbait, etsai duten gramatikaren

(80)Ez naiz berariaz orain ari, ez ariko hau baino lan sakonagoak eskatuko lituzketen Mitxelenaren ironiaz, mizio zorrotzaz, egiten dituen ageriko eta ezkutuko aipamenez, hauek ezinbesteko eskakizun duten ehizaz, bere berbaldian duten egitekoaz..., edo beste hamaika gai jakingarri eta aztertugabeaz. Gutziagorekin konformatu behar oraingoan.

(81)Adigarri bat edo beste besterik ez dut ekarriko diodanaren euskarri.

L.M. Mujikak hitzaurtean landaturiko zenbait iritzik hizpidea ematen diote adostasun-eza agerian jartzeko: “Euskal literaturaren hutsak eta akatsak, nik uste, ez dira euskal literaturarenak berarenak, Euskalerriarenak baizik. Gehiagotara ausartu behar badugu eta leihoak kanpo aldera ireki, gure inguruko gogo-giroa aldatu beharko dugu aurrenik, eta gogo-giro berri hori izango da literaturaren eredu eta eragile. Bide horretan abiatuak gara, nolanahi ere, nahitaezkoa dugulako, gogokoa dugun ala ez, eta Mujikaren liburua bera aldakuntza horren aitzindari ozen bezala datorkigu. Aldi igaroa, berriz, ezin alda dezakegunez, hobe genuke den bezala, bere urrian edo ugarian, hartuko bagenu, hartaz ahal dezakegun neurrian baliatuz.

Hizkuntzari dagokionez, berriz, nik ez dakit behar adina konturatzen ote garen geure asmoak eta nahiak ez datozela beti bat, aitzitik badiruditela maiz aski elkarren etsai. Batetik, “herriagana” hurbildu nahi dugu eta horra hizkuntza makurtu. Bestetik, hizkuntza batu, landu eta eginkizun berrietarako gaitu. Nahi dugun lekura makurtzen badugu, ordea, ez dugu ez batasunik, ez lantzerik, ez gaitasunik izango. Horretarako, hizkuntza adina landu beharko ditugu hiztunak eta irakurleak, bestela, nahitaez, gutxi batzuentzat ariko baikara, gero eta gutxiagorentzat. Badirudi, gainera, gramatika pixka bat ere beharko dugula, katalanak eta horretan saiatu baitira gu baino lehenago”. (1965b:142,143)

(82)“Garbitasuna antzua da hemen ere; ez du umerik izaten”. (1954b:40).

“Pizkunde arokoek (...) beren hizkuntzak garai horretan asko aberastu, trebetu eta gaitu zirelakoan daude Europako jende guziak. Guk, beharbada, aberastasun horiek guziak pozik emango genituzke Harri-aroko garbitasunaren truke, baina gogoak eman behar liguke behin edo behin ez ote den harritzeko Jainko eskuzabalak, beste guziak zorratzen zituelarik, guri bakarrik jakinduria ematea”. (1954b:40).

(83)Hemen bakarrik ez, (1959d:121) iraulpenean ere bai.

beharra agerian uzteko(84), itzulpen bat, azken mendeotako euskal hiztegi-gramatiken gorabeheren berri emateko (1959e), edo euskal historia-nobela bat, mota honen azken aldiko joeren joan-etorriak eta Mitxelenaren ustez nola oinarritu beharko liratekeen agertarazteko (1965a).

Makina bat dira han eta hemen bidera ateratzen diren gaiak: gizakia bera(85), euskaldunak(86), euskara eta honi buruzko ikusmoldea(87), gramatikazkoa(88), egiazko lirika(89), herri-hizkeraren eta literatur hizkeraren arteko gorabeherak(90), bertsolariak eta bertsolaritza oro har(91), euskalkietarako ixuria eta sentiberatasuna(92), XVIII. mendea(93)...

(84) Batik-bat Ibiñagabeitiaren *Aprenda el vasco en 60 horas* delakoari eginean (1961f), baina baita Patxi Altunarenean ere (1957b:153).

Bestalde, aitortu nahi dut berebiziko garrantzia duten gisa honetako lanabesei ezin izan diedala Mitxelenak eskaini eta zuzenbidez merezi duten arretarik eman ahal. Bego eskasiaren aitorra.

(85) "Eta gizonak —beti bere buruari begira egon gabe— besteri laguntzen dionean bere burua jasotzen du...". (1954b:41).

"Gizon dira beti gizonak nahiz hitz laburrez nahiz luzez, nahiz esaera dotorez eta garbiz rahiz arruntez mintzatu, eta berdintsuak dira noski, hitzak gorabehera, dituzten auziak eta iritziak". (1963m:111).

(86) Mito-urratzea, ikusi eta ikusten ari garen bezala, hagitz du gogoko Mitxelenak. Batez ere, euskaldunoi eta gure historiari dihoazkionak tarteko badira:

Kontrakoa dirudikeen arren, zezenzaleak omen (1957b).

Eromarrekin ez omen ginen arunt gaizki konpondu (1960b, 1960g).

Ez omen ginen izan Ternua lehen aldiz ikusi genuenok, ezta arrantza horretan lehenik saiatuak ere. (1961d).

(87) "Ez da gure etxeko, ez gure herriko, ez gure eskualdeko euskara. Hori baino gehiago da "Jaunari eskerrak". (1954b:39).

Euskararen muina bat da alde eta aldi oro (1954b:40).

Hizkuntza (beraz, euskara ere bai) mintzabide bat besterik ez da, gizakumeok dugun mintzabidea eta baliabidea. Tresna den aldetik, beraz, zerbaitetarako da (1954b:40, 1956d:72, 1960a:136).

Euskara ez da bitxi edo jostailu bat, ongi gordeta eduki eta egun seinalarrietan erakusteko dagoena (1954b:40).

Euskara plazara (Etxepare), kanpora (Lizardi) atera da, baina ez da aski garaiz garai ere ibili behar du aldi-garaien joanek aberastu egingo baitu (1954b:40).

(88) "Gramatikak hizkuntzaren neurria eginga behar du izan, ez hizkuntzak gramatikaren". (1955a:58)

(89) "Hauxe du literatur adierazpiderik gailenentzat". (1955c, 1962x).

(90) "Lekuona zaharra ez dabil zuzen lehena goratzeko bigarrena behar izan behar duenean; literatur hizkuntzak badu herri-hizkerak ez duen edertasuna, jatortasuna galdutan aterako bada ere". (1954b:42).

(91) "Egun edo bihar Euskalerriaren sentiera izkutua aztertu nahi duenak ez du gorengo poetengana bakarrik jo beharko, beste aldeetan bezala. Hemen aipatzen ditugun [Errenteriako Zapirain anaiak] bertsolarien lanak ere astiro ausartu beharrean izango da". (1955c:48).

"Maisutatz ez ezik, hizkuntza maisutatz ere hartuko litzukeenik bada gure artean. Haiengan maiz topa daitekeelako noski bestetan urri dabilen naturaltasuna, baita garbitasuna ez den —eta Euskalerrian garbitasunaren etsai dirudien— jatortasuna ere. Beste alde batetik, bertsolaria gaian eta erantzuleari itsatsirik ari denez gero, ez da eredu txarra idazle irakurleen artean nahi liratekeen hartu-emanak zer-nolakoak izan luketen erakusteko". (1958g:107)

"Bertsolaria omen da gure herriaren kronika bizia". (1960d:144).

Oparotasun honen aurrean, halaz ere, bat jo dut begiz amai aldera hurbiltzeko: arrazoi askogatik arrunt kezkarria eta gaurkotasun handikoa den euskara-erdara harremana. Alboratu berri dizkiodan ezaugarri biok izan biezazkit zilegi honetan pittin batean pausatzeko.

Hizpidea, euskal eleberri batean (1955a) oin —oharren bitartez emandako euskal hitzen erdal itzulpenek ematen diote(94). Mitxelenak desegokikeriatzat dauzka halakoak, eleberri bat euskaraz irakurtzeko gauza denak ez baitu gisa horretako argibideren premiarik, gainera, testuan bertan—, gure arbasoek egiten zuten moduan oineko oharrik gabe, argi daiteke ustez ilunxko egon daitekeena. Baina sakoneko kezkabidea larriagoa da: Mitxelenak jokamolde horretan gisa bateko mendekotasunaren adigarria ikusten du; alegia, erdaraz dotore, handiustez esaten direnak egilea euskaraz ere esateko gauza dela erakusteko gogoia. Beraz, euskaldunentzat ere erdara eta euskara ez direla maila bereko hizkuntzak, erdararen mirabe garelá salatzen dute jokamodu horiek.

Ez deritzat nik euskara bide honetatik jaso litekeenik. Euskarak erdaraz esan ez diren, edo hain ongi adierazi ez diren, gogoeta eta bihotzondokoei bide emanaz bakarrik jaso dezake burua, lehen, orain eta beti. Gainekoari izen itsusi bat eman diote frantsesek: *pastiche*. (1955a:58).

8. AZKENA

Azkenera iritsi naiz, eta hurbildu ahala, gero eta nabarmenago egin zait hastapenetik beldur nuena: Koldo Mitxelena Erretereriako maisuaren alderdi ttipi bat (osoari, ez uztari begira ttipi) besterik ez aukeratuagatik, esan dudana baino gehiago (garrantzizkoago?) utzi dudala esan gabe. Aukera murrizta denean gisa bateko arriskuak izan ohi dira tarteko, hau bezain ugaria denean, berri, *aukeraren maukera*...

(92)“Bizkaiko euskarak badu noski balio eta soinu berezia bizkaitarrentzat. Eta hango ez garen zenbait bizkaitar-zalerentzat beharbada areago. Besteak bezain euskara izanik, aurkitzen baitiogu, iturri garbitik darionean, halako bestetan idoro ez dezakegun zerbait”. (1959j:131).

“Baina nor naiz ni Bizkaiko euskalkiaren legeak azaltzeko?”. (1950j:47).

“... Bizkaiko euskalki ederra landuaz bidenabar (...) Ez naiz orain ziriak sartzen hasiko, ez bainuke bizkaitarrei bere-bere duten euskalkian lege-emaila bezala agertu nahi. Ohartxo bat egingo nuke guztiarekin ere. Nahiz bizkaieraz ari, ez dut ikusten zergatik nahasi, behar diren izkribuz s eta z: nik behintzat ez nuke *intzentzu* ez *pentzamentu* idatziko”. (1963i:127).

“Masoiek ere, beraz, gogoz irakur dezakete liburu hau, Oñartzungo hizkera nik adina maite badute behintzat”. (1962ii: 100).

(93)“XVIIIgarren mendeak, oinarri eta dorre garai dugun mende horrek, zabaldu bide zizkien [euskal emakume hizlari eta bertsolariei] berriz gizaldi luzeetan barrena giltzatuak aurkitu zituzten ateak”. (1963k:123).

(94) Puntu zehatz honek Mitxelena noraino artetatzen duen erakusten duen beste aipu bat ekar daiteke. Loidi Bizkarrondoren hizkera jator, arin, erraz, edozeinentzakoa ahotan duela, bestela bezala honela dio:

“Eta erraztasun hori makulurik gabe erdietsi da orrialde azpiko makulurik gabe, alegia”. (1955b:61).

Nire begien arabera, Mitxelenak kritika-mota hau ere baliatzen du beste helburu nagusiago batzuen baitan; Mitxelenak —Larramendik eta bestek bere garaian bezalaxe— akuilu izan nahi du, eta dituen eta izan ditzakeen aukera guztiez baliatzen da xede duena lortzearren: nekez egingo dugu aurrera nondik gatozen, zer garen eta nondik jo behar dugun begi aurrean izan ezean. Euskal literatura, eta euskara, erronka berriei erantzuteko lanabes bilakatu behar ditugu, ezin egon gaitezke aldi igaro zoriontsu ustekoan ametsetan geure burua engainatuz, ezta gure tikiaren eta tristearen negar-jario etengabea ere; aurrera egin beharra dago arlo guztietan, eta guztion laguntzaz.

Hastapenetan nioen bezala, ez diot eginkizunari literaturaren begiez ekin, bestela ibili naiz. Nolanahi dela, ez dut uste abian paraturiko xedeari pleguetaratuek iruzur egin diotenik: euskal literaturak, euskal hizkuntzalaritza-filologiek, euskaldunek, oro har, hainbeste zor diogun Koldo Mitxelena adimen argiko eta mizto zorrotzekoaren hilburukoa garden ageri da azterturiko lanetan. Ordenua utzi digu bide horretan saiatu nahi badugu, eta hori aski ez dela, gogobidea mamiturik ere utzi digu hatutetsi dudan eremuan, egokitu zaion liburugintzaren esparruan.

Hori azaltzen asmatu dudana ala ez erabakitzea ez dago orain nire esku.

BIBLIOGRAFIA

I. MITXELENAK AZTERTU LANAK

I.1. BERE BAITAKOAK

I.1.1. EUSKARAZ

*Hitz lainoz (eleberriak, elezaharrak, ipuinak, saiakera...):

- 1955a, "Yon Etxaide, *Joanak-joan*, Kuliska sorta, 9-10gn. zenbakiak, Itxaropena Argitaldaria, Zarautz'en", *Egan* 5-6 [MEIG II, 55-58].
- 1955b, "J.A. Loidi Bizkarrondo, *Amabost egun Urgain'en*, Itxaropena, Zarautz", *Egan* 5-6 [MEIG II, 59-61] [polizi nobela].
- 1957a, "J. L. Alvarez Enparantza (Txillardegi), *Leturia'ren egunkari ezkutua*, Euskal Idaz-lanak Euskaltzaindiaren ardurapean, Bilbao", *Egan* 3-4 [MEIG II, 89-90].
- 1958a, "Eusebio Erkiaga, *Arranegi*, Kuliska sorta, 19-20, Itxaropena, Zarautz", *Egan* 1-2 [MEIG II, 99-101].
- 1958b, "Poli mutil umezurtz baten ibillaldiak, Anabitarte'tar Augustin, "Kuliska sorta", Itxaropena, Zarautz", *Egan* 3-6 [MEIG II, 105-106].
- 1960a, "Txillardegi" (Jose Luis Alvarez Enparantza), *Peru Leartza'ko*, Itxaropena Argitaldaria, Zarautz'en", *Egan* 1-2, 101-106 [MIH, 333-340; MEIG II, 135-142].
- 1960b, "Estonba'tar Joxe Manuel. *Izartxo (Bigarren gizaldiko elezarra)*, Kuliska sorta. 33-34., Itxaropena, Zarautz", *Egan* 3-6 [MEIG III, 45-46].
- 1962a, "Zaitegi eta Plazaola'tar Iokin, *Platon'eneko atarian, Donostia'n*", *Egan* 1-3 [MEIG III, 75-77].
- 1962b, "Eusebio Erkiaga, *Araibar zalduna*, Itxaropena, Zarautz", *Egan* 1-3 [MEIG III, 78-79] [elezaharra].
- 1962c, "Mariano Izeta, *Dirua galgarri*, Auspoa, 13", *Egan* 1-3 [MEIG III, 85]. [polizi nobela].
- 1962d, "Eusebio Erkiaga, *Batetik bestera. Galdu-gordeko ibillerak*, Kuliska sorta 51., Zarautz", *Egan* 4-6 [MEIG III, 91-92].
- 1962e, "Oskillaso, *Kurloiak (Herri txoriak)*, Itxaropena, Zarautz", *Egan* 4-6 [MEIG III, 92-94].
- 1962f, "Agustín Anabitarte, *Aprika-ko basamortuan*, Kuliska sorta 49., Itxaropena, Zarautz", *Egan* 4-6 [MEIG III, 102-103]. [bidai liburua].
- 1964a, "Sebastian Salaverria, *Neronek tirako nizkin*, Auspoa, 38.", *Egan* 14 [MEIG III, 133-134].
- 1965a, "Yon Etxaide-ltharte, *Gorrotoa lege (Oñaz-Ganboatarren gudueta girotutako eleberria)*, Itxaropena Argitaraldia, Zarautz, 1964", *Egan* 1-6 [MEIG III, 137-140].
- 1967a, "Bitaño, *Atalak*, Kuliska sorta 64, itxaropena, Zarautz", *Egan* 1-6 [MEIG III, 151-152]. [elezaharra].

*Olerki-poesiak:

- 1958c, "Intza begietan. Olerkiak (*Poesías vascas con traducción castellana*), Claudio Sagarzazu (Satarka), San Sebastián, Valverde", *Egan* 5-6 [MEIG II, 102-103].
- 1959a, "Orbelak, Kerexeta'tar Jaime "Arantzibia", Zarautz", *Egan* 1-2 [MEIG II, 124-125].
- 1960c, "Bitargi, Kerexeta'tar Jaime "Arantzibia", Donostia", *Egan* 1-

2 [MEIG II, 142-143].

1962g, "Aita Bitoriano Gandiaga, Elorri, Editorial Franciscana de Aránzazu, Oñate, 1962", *Egan* 1-3 [MEIG III, 79-31].

1963a, "Zaitegi eta Plazaola'tar lokin, Ph. D., Berriz ere goldaketan", *Egan* 1-3 [MEIG III, 108-109].

1965b, "L. M. Mujika, S.S.S, Bide-giroak (Ambientes del camino), Sendo, Bilbao", *Egan* 1-6 [MEIG III, 140-143].

*Bertsoak:

1955c, Juan Baxurko, *Jesus Jesukristoren bizitza bertsotan jarria* (Editorial Franciscana Aránzazu). Joxe Zapiain, *Nene bizitzako bertso batzuek* (Imp. Macazaga. Rentería)", *Egan* 1-2 [MEIG II, 48].

1960d, *Kantari nator*, I. Eizmendi "Basarri", Itxaropena, Zarautz", *Egan* 1-2 [MEIG II, 144].

*Antzerkiak:

1961a, "Marcelino Soroa Lasa, Gabon. Au ostatuba!! Anton Kaiku, Auspoa, 2., Tolosa", *Egan*, 1-3 [MEIG III, 53-54].

1962h, "Toribio Alzaga Anabitarte, Ramuntxo, Auspoa, 6., Tolosa", *Egan* 1-3 [MEIG III, 81].

1962i, "Piarres Larzabal, Bordaxuri, Auspoa, 11., Tolosa", *Egan* 1-3 [MEIG III, 83].

1962j, "Piarres Larzabal, Iru ziren, Auspoa, 12.; Herriko bozak edo Nor alkate, Auspoa, 21., Tolosa", *Egan* 4-6 [MEIG III, 95-96].

1962k, "Antonio María Labayen, Malentxo alargun! Komeria iru ekitalditan, Auspoa, 17., Tolosa", *Egan* 4-6 [MEIG III, 97-98].

1963b, "Alfonso Mª Zabala, A. Larraitx, Juan Mir, Periyaren zalapartak, Auspoa, 26", *Egan* 4-6 [MEIG III, 121].

1963c, "Toribio Alzaga, Burruntziya, Auspoa, 29.", *Egan* 4-6 [MEIG III, 123-124].

1964b, "Piarres Larzabal, Senpere'n gertatua, Auspoa, 34", *Egan* 1-6 [MEIG III, 130].

*Erljio-gaiak:

1955d, "A. Emiliano (Karmeldarra), Andre Mari Gaztediaren eskuetan, "El Carmen", PP. Carmelitas Descalzos, Vitoria", *Egan* 1-2 [MEIG II, 47].

1959b, "Aita Manzisidor, S.I., Santu bizitzak, egunean egunekoa. Lenengo xorta: Ilbeltza, Otsailla, Epaila, Jonrailla, Bilbao", *Egan* 1-4 [MEIG II, 123].

1960e, "Santu bizitzak egunean eguneangoa, Aita Manzisidor, S.I., Bigarren xorta. Orrilla, Garagarrilla, Uztaila, Dagonilla; Yesu'ren Biotzaren Deya, Bilbo", *Egan* 1-2 [MEIG II, 146].

1961b, "Aita Basilio Pasiotarra. Elurra ta sua. Santa Jema'ren bizitza. Irun'go Aita Pasiotarrak". *Egan* 1-3 [MEIG III, 59].

1961c, "Aita Luis Villasante, "Nere izena zan Plorentxi". Angeles Sorazuren bizitza, Itxaropena, Zarautz", *Egan* 1-3 [MEIG III, 60-61].

1962l, "Aita Luis Villasante, O.F.M., Kristau Fedearen Sustraiak, I.

- Jainkoa*, Jakin-taldearen ardurapean, Arantzazu-Oñatin, 1962", Egan, 1-3 [MEIG III, 87-89].
- 1962II, "Franzisko Goñi S.I., *Lurdes-ko gertaerak*, Auspoa, 20., Tolosa", Egan 4-6 [MEIG III, 99-100].
- 1963d, "Jean-Baptiste Etcheberry, *Michel Garicoitz Sainduaren bizia eta bertuteak*, Pierre Lafitte kalonjearen aintzin-solasarekin, Baiona", Egan 1-3 [MEIG III, 115-116].

I.1.2. ERDARAZ

- 1955e, "C. J. Cela, *Historias de Venezuela. La Catira*", Egan 3-4 [MIH, 361-363; MEIG II, 51-53].
- 1955f, "José de Arteche, *Vida de Jesús*, Icharopena, Zarauz", Egan 5-6 [MEIG II, 58-59].
- 1957b, "Gregorio de Altube, *El día 4 de agosto de 1947 moría Manolete en la plaza de Vitoria*. Valverde, San Sebastián", Egan 3-4 [MEIG II, 92-93].
- 1959c, "Pierre Lafitte, de l'Académic [sic] Basque, *Autour de la Bible traduite en basque par le père R. Olabide*, Bayonne, "Herria", Egan 1-4 [MEIG II, 126].
- 1961d, "M. Ciriquiain-Gaiztarro, *Los vascos en la pesca de la ballena*, Biblioteca Vascongada de los Amigos del País, San Sebastián", Egan 1-3 [MEIG III, 56-58].
- 1962m, "Gregorio de Mujica, *Los titanes de la cultura vasca*, Auñamendi, 1.", Egan 1-3 [MEIG III, 85-86].
- 1962n, "Dionisio de Azcue, *Mi pueblo, ayer (Croquis donostianra)*, San Sebastián, Librería Internacional", Egan 1-3 [MEIG III, 87].
- 1963e, "Jorge de Oteiza, *Quosque tandem...! Ensayo de interpretación estética del alma vasca: su origen en el cromlech neolítico y su reestablecimiento por el arte contemporáneo*, Colección Azkue, Auñamendi; San Sebastián", Egan 1-3 [MEIG III, 117-119].
- 1963f, "Vicente de Amezaga Aresti, *Hombres de la Compañía Guipuzcoana*. Prólogo, por Pedro Grases. Banco Central de Venezuela, Colección histórico-económica Venezolana, IX. Caracas, 1963", Egan 4-6, 242-243 [MEIG III, 125-126].
- 1964c, "Jesus María Arozamena, *Donostia, capital de San Sebastián*, Auñamendi, 35., San, Sebastián", Egan 1-6 [MEIG III, 134-135].
- 1965c, "*Fantasía y realidad. Antología literaria vasca*. Presentación y notas biográficas de Bernardo Estornés Lasa, Auñamendi I-II (33-34), 1964", Egan 1-6 [MEIG III, 143-144]. [erdal eta euskal lanak].
- 1965d, "Luis Pedro Peña Santiago, *La "argizaiola" vasca. Creencias, ritos y costumbres relacionados con la misma*, Auñamendi, 38.", Egan 1-6 [MEIG III, 145].
- 1965e, "Isidoro Fagoaga, *Unamuno a orillas del Bidasoa y otros ensayos*, Auñamendi, 39", Egan 1-6 [MEIG III, 145-146].
- 1972, "Euskara Nafarroan" [Jose María Sánchez Carrión, *El estado actual del vascuence en la provincia de Navarra (1970): factores de regresión, relaciones de bilingüismo*]", *Zeruko Argia*, 1972 (12) 3,3 [MEIG III, 155-156].

1.2. IRAULPENAK

- 1954a, "Juan Ramón Jiménez, *Platero ta biok*, Ametzaga'tar Bingen'ek euskeratua, Montevideo", *Egan* 2-4 [MEIG II, 42].
- 1956a, "Homero [Barandiaran'dar Salvador aitak], *Ilias'ena* (*Iliada euzkeraz*)", *Egan* 3-4 [MEIG II, 67-71].
- 1956b, "N. Ormaetxea, *Agustin Gurenaren Aitorkizunak*", *Egan* 5-6 [BAP XII, 374; MIH, 354-357; MEIG II, 75-78].
- 1957c, "Hugo Wast, *Bide Izkutua*, *Itunbe'k euskeratua*" *Egan* 1-2 [MEIG II, 83-86].
- 1957d, "*Pipo, konejuxu artoa. Nini, konejuxu argia*, K. Bernal Araluzek asmatuak eta Sabin Berasaluzek itzuliak. J.A. Urkijoren irudiak, Arantzazu", *Egan* 5-6 [MEIG II, 97].
- 1958d, "Campion, A., *El último tamborilero de Rahondo-ri* Aita Justo Mari Mokoroak eginiko euskaralpena: *Erraondo-ko azken danbolinteroa*", *Egan* 1-2 [MEIG II, 103-104].
- 1959d, "*Itun zar eta berria*, Olabide'tar Erraimun, S.I. (1869-1942), Bilbo'n, Yesu'ren Biotzaren Deya, 1958", *Egan* 2. aldia XIV, 85-94 [MIH, 341-353; MEIG II, 111-122].
- 1959e, "P. Baroja, *Itxasoa laño dago... Xanti Andia itxas-gizonaren bizitza ta kezka* Yon Etxaidetarrak euskerara emana", *Egan* 2. aldia XII, 192-193 [MEIG II, 127-129].
- 1959f, "*Zinerako bidea. Nagusiak eta langilleak, Ezkon-gaietan... Zuk egin dezakezuna. Dominus Vobiscum. Ezkondu... Zertarako? Tan tan lapurretan*, P.P.C. PP. Franciscanos, Zarauz", *Egan* 5-6 [MEIG II, 132].
- 1960f, "*Brabanteko Genoveva-ren bizitz arrigarri miragarria*. Egillea Kristobal Schmid, euskeratzallea Gregorio Arrue, Auñamendi sorta, Itxaropena, Zarautz", *Egan* 3-6 [MEIG III, 43-44].
- 1960g, "*Lartaun eguzki-semea*. Egillea José Luis Muñozerro, euskeratzallea, Miren Arantzazu Urreta, Kuliska sorta, 39-40., Itxaropena, Zarautz", *Egan* 3-6 [MEIG III, 44-45].
- 1960h, "Kerexeta'tar Jaime. *Jesu-Kristo Gure Jaunaren Barri Ona. Lau Ebanjelioetatik itzez-itzez atera ta laurak alkartuta*, Bilbao", *Egan* 3-6 [MEIG II, 47-48].
- 1961e, "Kerexeta'tar Jaime, *Apostoluen Egiñak*", *Egan* 1-3 [MEIG III, 60].
- 1962ñ, "Francisque Michel, *Poesías populares de los vascos*, tomo I, 22. [A. Irigarayk iraulia]", *Egan* 1-3 [MEIG III, 86-87].
- 1962o, "*Lau Ebanjelioak* Arantzazu-ko prailleek egiña, Zarautz", *Egan* 4-6 [MEIG III, 95-96].
- 1962p, "*Goi-argi Ars'ko erretore santuaren erakusaldiak*, [Villasantek itzulia], Arantzazu", *Egan* 4-6 [MEIG III, 101].
- 1963g, "*Gaztelu, Musika ixilla. Fray Luis León eta Donibane Gurutzen olerkirik onenak, erderaz eta euskaraz*, Gazteluk autatuak eta itzuliak. Sarrera, Orixek. N. Basterretxearen irudiak", *Egan* 1-3 [MEIG III, 105-108].
- 1963h, "Ernest Hemingway, *Agurea ta Itxasoa*, Euskeratzailea: Angel Goenaga S.I., Kuliska sorta, 52., Itxaropena, Zarautz", *Egan* 1-3 [MEIG II, 113-114].

1963i, "*Eguneroko Meza*. Kerexetatar Jaime eta Aita Onaindiak eginda, ta Kerexetaren ardurapean, atonduta, Bilbao", *Egan* 4-6 [MEIG III, 127].

1959g, [JOC eta JOCFen egutegia], *Egan* 5-6 [MEIG II, 133].

I.3. GRAMATIKAK, HIZTEGIAK, IKASBIDEAK, LITERATURA-REN HISTORIAK...

1957e, "*Estudio elemental de la gramática vasca*, Raimundo Herrero Tornadijo. Itxaropena, Zarautz", *Egan* 5-6 [MEIG II, 98].

1958e, "*Érdal-euskal-hiztegia* [André Tournier et Pierre Lafitte, *Lexique français-basque*, "Herria", Bayonne]", *Egan* 1-2 [MEIG II, 104].

1958f, "*Aprenda el vasco*, Itxaropena, Zarauz", *Egan* 3-6 [MEIG II, 109].

1959h, "*Euskera. Un poco de gramática y algo de Morfología del verbo vasco*, Fr. Ignacio Ormaechevarria Itxaropena. Zarauz", *Egan* 1-4 [MEIG II, 129-130].

1960i, "*Euskal-irakasbide laburra (Lenengo maila)*, Bilbao", *Egan* 1-2 [MEIG II, 143].

1960j, "Fr Joseba Intxausti, O.F.M., *Euskal-aditza. Gipuzko-bizkaierak Paradigmas verbales y método racional para su estudio Arantzazu*" *Egan* 3-6 [MEIG III, 46-47].

1960k, "J Estornés Lasa, *Cómo aprender el vasco fácilmente*, Editorial Itxaropena, Zarauz", *Egan* 3-6 [MEIG III, 48-49].

1961f, "*Aprenda el vasco en 60 horas*. Texto: Andima Ibiñagabeitia. Voces: María Dolores Aguirre, Manuel Oñativia, Miangolarra, Caracas", *Egan* 1-3 [MEIG III, 62-63].

1961g, "Luis Villasante O.F.M., *Historia de la literatura vasca*", *Egan* 4-6 [MEIG III, 65-67].

1961h, "*Cursos polyglophone CCC Curso LV Vascuence. Realizado bajo los auspicios de la Academia de la Lengua Vasca y del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo" de la Excelentísima Diputación de Guipúzcoa*, Valverde, San Sebastián", *Egan* 4-6 [MEIG III, 72-73].

1962q, "Pierre Lafitte, *Grammaire basque (Navarro-labourdin littéraire)*, Edition revue et corrigée, Editions des "Amis du Musée Basque", et "Ikas", Bayonne", *Egan* 4-6 [MEIG III, 103-104].

1962r, "Isaac Lopez Mendizabal, *Manual de conversación castellano-euskera*, Cuarta edición, Añamendi", *Egan* 4-6 [MEIG III, 104].

1965f, "Antonio Mª Labayen, *Teatro euskaro. Notas para. una historia del arte dramático vasco*, Añamendi I (42)", *Egan* 1-6 [MEIG III-148].

1965g, "Manuel de Lecuona, *Literatura oral vasca*, Añamendi (45)", *Egan* 1-6 [MEIG III, 148-149].

1967b, "*Euskera, ire laguna!* Altuna'tar Patxi'k S.J., moldatua, (E.U.T.G., Donostia'n), Lenengo liburua, Bilbao'n, Mensajero", *Egan* 1-6 [MEIG III, 153-154].

I.4. ARGITARALANAK

I.4.1. BERRARGITARATZEAK

- 1954b, "Axular, *Gero. IV. argitara-aldia Euskaltzaindiko LEKUONA apaizak prestatua eta aitzin-solastua*", *Egan* 2-4 [BAP X, 388-389; MIH, 163-166; MEIG II, 39-42].
- 1954c, "Domingo Agirre, *Kresala*, "Kulixka-sorta", Itxaropena, Zarautz, 1954", *Egan* 2-4 [MEIG II, 43].
- 1956c, "X. Lizardi, *Biotz begietan. Olerkiak (Poesías vascas, con traducción castellana)*, San Sebastián, Industria gráfica Valverde", *Egan* 2 [BAP XII, 130; MIH, 174-177; MEIG II, 63-66].
- 1956d, "J.A. Mogel, *Peru Abarka*, Kuliska sorta, 13-14., Itxaropena, Zarautz", *Egan* 3-4 [MEIG II, 71-73].
- 1956e, "Tx. Agirre, *Garoa, irugarren agerraldia*, Aranzazu", *Egan* 5-6 [MEIG II, 78-81].
- 1957f, "F. I. de Lardizabal, *Testamendu berriko kondaira edo historia*, Bilbao, Euskal Idaz-lanak Euskaltzaindiaren ardurapean", *Egan* 3-4 [MEIG III, 93-95].
- 1961j, "Leon Lassalle, *Gure erlisionearen frogantza*, Baionako "Cordeliers" moldiztegia", *Egan* 4-6 [MEIG III, 70-71].
- 1962s, "Antero Apaolaza, *Patxiko Txerren*, Auspoa, 8., Tolosa", *Egan* 1-3 [MEIG III, 82].
- 1962t, "Bitoriano Iraola, *Oroitzak eta beste ipui asko*, Auspoa, 9., Tolosa", *Egan* 1-3 [MEIG III, 82].
- 1963j, "Agustin Paskual Iturriaga, *Jolasak*, Auspoa, 25", *Egan* 1-3 [MEIG III, 111-113].
- 1963k, "Bizenta A Mogel. *Ipui onak irugarren argitalpena*, Auspoa Liburutegia 28, 1963", *Egan* 4-6 [MEIG III, 122-123].
- 1963l, "Marzelino Soroa Lasa, *Baratzan*, Auspoa, 31", *Egan* 4-6 [MEIG III, 124-125].
- 1964d, "A. Cardaberaz, S.I., *Euskeraren berri onak*, Auspoa Liburutegia 37", *Egan* 1-6 [MEIG III, 132-133].
- 1964e, "P. Axular, *Gero (Después)*. Introducción, edición y traducción de LUIS VILLASANTE. O.F.M. (de la Academia de la Lengua Vasca). Espirituales Españoles, serie A, tomo XVI. Juan Flors, Editor, Barcelona», *Egan* 1-6 [BAP XX, 477-478; MEIG III, 135].

I.4.2. BILDUMAK (bertsoak, ipuinak, pasadizoak...)

- 1955g, "J. Gorostiaga, *La poesía popular en el País Vasco*, Biblioteca Vascongada de los Amigos del País, San Sebastián", *Egan* 1-2 [MEIG II, 45-47]. [itzulpenak dakartza].
- 1955h, "Euskaltzaindiak eratutako sariketa», *Egan* 1-2 [MEIG II, 48-50].
- 1957g, "F. Arrese ta Beitia, *Olerkiak Euskal Idazleak*, Euskaltzaindia'ren ardurapean, Bilbo", *Egan* 1-2 [BAP XIII, 262; MEIG II, 86-88].
- 1957h, "Y. Etxaide, *Pernando Plaentxiarra*", *Egan* 3-4 [MEIG II, 91-92].

- 1957i, "*Eliz-kanta xortatxoa*", M B. "Anai-Etxe", Aldapeta, Donostia", *Egan* 3-4 [MEIG II, 95].
- 1958g, "*Xenpelar Bertsolaria bizitza ta bertsoak*", Jauregi'tar Luis ("Jautarkol"), "Kuliska sorta", Itxaropena Argitaldaria, Zarautz, 1958", *Egan* 3-6 [MEIG II, 106-108].
- 1959i, "*Ipina eta ipinatarren barri*", Bilbao, Verdes-Atxirika", *Egan* 1-4 [MEIG II, 125].
- 1959J, "*Ipuin barreka*", Aita Felix Bilbao, Euskal Idaz-lanak Euskaltzaindiaren ardurapean, Bilbao", *Egan* 5-6 [MEIG II, 131].
- 1959k, "*Euskal-kantak* Euskaltzaindiaren ardurapean. Bilbo", *Egan* 5-6 [MEIG II, 132].
- 1959l, "*Euskal kantak (Cantos populares del País Vasco)*", Donostia, *Egan* 5-6 [MEIG II, 133].
- 1960l, "*Euskal-kantak*, Euskaltzaindiaren ardurapean, Bilbo", *Egan* 1-2 [MEIG II, 144].
- 1960ll, "J.A.Mogel eta Urkutza, bere bizitza ta lanak, Juan San Martín, Euskaltzaindiaren ardurapean, Itxaropena, Zarautz", *Egan* 1-2 [MEIG II, 145].
- 1960m, "*Zirikadak (Ipuin barregarridun liburua)*", Juan San Martín, Kuliska sorta, 35-36., Itxaropena, Zarautz", *Egan* 1-2 [MEIG II, 145-146].
- 1960n, "*Pedro Mª Otañoren bertsoak*", Kuliska sorta, 31-32. Itxaropena, Zarautz", *Egan* 1-2 [MEIG II, 147].
- 1961l, "F.Apalategi, S.l., *Euskal mutillak armetan I*, Auspoa Liburutegia, 3, Tolosan, 1961", *Egan* 1-3 [MEIG III, 54-56].
- 1961k, "*Loramendi, Olerki ta idatzi guziak*, Itxaropena, Zarautz", *Egan* 4-6 [MEIG III, 58-59].
- 1961l, "*Euskalerriko bertsolarien txapelketa*", Kuliska sorta, 43-44, Itxaropena, Zarautz", *Egan* 1-3 [MEIG III, 51].
- 1961ll, "Ramon Artola, *Sagardoaren graziya ta beste bertso asko*, Auspoa I., Tolosa", *Egan* 1-3 [MEIG III, 52-53].
- 1961m, "Julene Azpeitia, *Amandriaren altzoan*, Kuliska sorta, 45-46., itxaropena, Zarautz", *Egan* 1-3 [MEIG III, 61].
- 1961n, "Pepe Artola, *Ustez laguna detan ta beste bertso asko*, Auspoa, 4., Tolosa", *Egan* 4-6 [MEIG III, 68].
- 1961ñ, "Pedro Miguel Urruzuno, *Euskalerritik zerura ta beste ipui batzuk*, Auspoa, 5., Tolosa", *Egan* 4-6 [MEIG III, 68-69].
- 1961o, "*Graziano Anduaga, Aitonaren uza. Gezaltzako aitonaren kontakizun eta bertsoekin. Aita Luis Villasantek osaturiko bilduma*, Kuliska sorta, 47-48., Itxaropena, Zarautz", *Egan* 4-6 [MEIG III, 71-72].
- 1962u, "Ramos Azkarate, *Galtzaundi ta beste bertso asko*, Auspoa, 7., Tolosa", *Egan* 1-3 [MEIG III, 81].
- 1962v, "*Bertsolariak Errege eguneko berso-sayoa (1962)*, Auspoa, 10., Tolosa", *Egan* 1-3 [MEIG III, 83].
- 1962x, "*Indalecio Bizcarrondo. "Bilintx" Bertso ta lan guztiak* Auspoa, 12., Tolosa", *Egan* 1-3 [MEIG III, 83-84].
- 1962y, "*Ezkontza galdutako bertsoak I*", Auspoa, 15., Tolosa", *Egan* 4-6 [MEIG III, 96].

- 1962z, "Alfonso Mª Zabala, *Gabon gau bat ta beste ipui asko*, Auspoa 16., Tolosa", *Egan* 4-6 [MEIG III, 97].
- 1962aa, "Antonio Zavala S.I., *Txirrita (Bizitza ta bat-bateko bertsoak)*, Auspoa, 18-19 Tolosa", *Egan* 4-6 [MEIG III, 98-99].
- 1963ll, "Aizkolariak ta beste ipui asko, Auspoa Liburutegia, 23.", *Egan* 1-3 [MEIG III, 109-110].
- 1963m, "Fermin Imaz Bertso guztiak Biltzailea: A. Zavala S.I., Auspoa 24.", *Egan* 13 [MEIG III, 110-111].
- 1963n, "Tauer'tar Norbert, Bere idazkiak Editorial Vasca Ekin, S. R. L., Buenos Aires", *Egan* 1-3 [MEIG III, 114-115].
- 1963ñ, "Azpeitiko premiyoaren bertsoak (1893-1895), Biltzailea: Antonio Zavala S.I., Auspoa, 27.", *Egan* 4-6 [MEIG III, 122].
- 1963o, "Graziano Anduaga, *Egunsentiko txoria ta beste bertso asko*, Auspoa 30.", *Egan* 4-6 [MEIG III, 124].
- 1964f, "Mikela EliceGUI, Antonio Zavala S.I., *Pello Errotaren bizitza bere alabak kontatua*, Auspoa, 32.; *Pello Errotak jarritako bertsoak bere alabaren argibideakin*, Auspoa, 33.", *Egan* 1-6 [MEIG III, 129-130].
- 1964g, "Jose Vicente de Echagaray, *Festara (Bere bertso guzien bilduma)*, Biltzailea. A. Zavala. S.I., Auspoa Liburutegia, 35-36, 1964", *Egan* 1-6 [MEIG II, 132-133].
- 1964h, "Bertsolariak. Amar urteko bertso-paperak, (1951-1963), [A. Zavala], Auspoa, 39.", *Egan* 1-6 [MEIG III, 134].
- 1965h, "Julio de Urquijo, *Refranero vasco. Los Refranes y Sentencias de 1596*, Auñamendi I (40)", *Egan* 1-6 [MEIG III, 146-147].
- 1957j, "Teologilarien yardunak, Yakin, Arantzazu", *Egan* 3-4 [MEIG II, 96].
- 1961p, "Congreso de literatura y predicación franciscana en euskera (*Aránzazu, 9-12 de agosto de 1960*). Cantabria franciscana, nms. 57-58-59, Junio-Agosto-Octubre, año XIX", *Egan* 4-6 [MEIG II, 69-70].
- 1959ll, "Ikas, n° 1, Octubre 1959, Bulletin trimestriel de la Société "Ikas" créé pour l'enseignement régional dans les écoles du Pays Basque, Bayonne", *Egan* 5-6 [MEIG II, 133].
- 1960ñ, "Euskal-aldizkariak", *Egan* 3-6 [MEIG III, 50].

II. Bestelako bibliografia erabilia

- Lekuona, J.M., 1986, *Herri-poesia eta Oteizaren ulerkuntza estetikoak*, Donostia, Donostiako Aurrezki Kutxa Munizipala.
- Michelena, L., 1958, "Literatura en lengua vasca" in Díaz-Plaja (ed.), *Historia General de las Literaturas Hispánicas* Barcelona, Barna, V, 340-386.
- 1960a, *Historia de la literatura vasca*, Madrid, Minotauro (1988, Donostia, Erein).
- 1960b, "A. Grieria, *Vocabulario vasco (Ensayo de una interpretación de la lengua vasca)*", BAP XVI, 384-387 [LH, 329-333].
- 1961, *Fonética Histórica vasca*, San Sebastián (1977, 985.) [FHV].
- 1965, "J. M. de Areilza, 1865-1965. Otro centenario. Sabino de Arana y Goiti. Separata de la revista Vizcaya, núm. 24, primer semestre,

- 1965", *BAP XXI*, 440-442.
- 1969, "Comparación y reconstrucción (A propósito de *Sproget* de Louis Hjelmslev)", *Eméríta XXXVII*, 99-135 [*LH*, 23-54].
- 1970, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Bilbao, Publicaciones del centro de Estudios Históricos de Vizcaya (Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País) [1984a, *DVEF*, Bilbo].
- 1979, "Sabino Arana según Jean-Claude Larronde", *Muga 1*, 100-104.
- 1980, "A. Tovar, *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*", *Muga 10*, 122-128 [*SHLV*, 920-926].
- 1987, "Literatura en lengua vasca" en *Tierras de España. País Vasco*, Madrid, Noguer, Fundación Juan March, 87-109.
- Mitxelena, K., 1951, "Euskal literaturaren etorkizuna", *Egan 3*, 17-21 [*MIH*, 15-42; *MEIG IV*, 21-27].
- 1953a, "Arnaut Oihenart", *BAP IX*, 445-463 [*MIH*, 233-256, *SHLV* 866-879, *MEIG V*, 35-57].
- 1953b, "Julio Urkijo jauna (1871-1950)", *Euskera*, 34-35 [*MEIG VIII*, 69-70].
- 1954d, "Orixe gure artean", *Egan 2-4*, 3-4 [*MEIG VIII*, 51-52].
- 1955i, "Berriketan. Pio Barojak esan digu", *Egan 3-4*, 1-4 [*MIH*, 129-133; *MEIG I*, 53-57].
- 1955j, "Nous sommes tous des assassins", *Egan 3-4* [*MEIG I*, 137-140].
- 1957k, "Sarrera-itx batzu", J. L. Alvarez Enparanza, *Leturia'ren egunkari ezkutua*, Bilbao, Euskal Idaz-lanak Euskaltzaindiaren ardurapean, 5-17 [*MIH*, 296-305; *MEIG V*, 137-145].
- 1957l, "Berriketan. Etxekoekin hizketan", *Egan 1-2*, 3-8 [*MIH*, 167-169; *MEIG I*, 81-87].
- 1958h, "Euskaltzaindian sartzerakoan Ormaetxea jaunak egindako itzaldia eta Mitxelena jaunaren erantzuna", *Euskera 2. aldia III*, 36-44 [*MEIG VI*, 97-106].
- 1960o, "Asaba zaarren baratza", *Egan 1-2*, 121-134 [*MIH*, 55-90; *MEIG IV*, 29-47].
- 1961q, "Euskal iztegigilleak XVII-XVIIIgarren mendeetan", *Euskera 2. aldia VI*, 7-22 [*MEIG VII*, 47-66].
- 1961r, "Orixe-ren eriotzean", *Egan 4-6*, 157-163 [*MIH*, 259-266; *MEIG V*, 117-124].
- 1963p, "Luis Martín Santos", *Egan 4-6*, 245-246 [*MIH*, 45-51; *MEIG VIII*, 80-82].
- 1965i, "Aita Gasteluzarrek itz neurtuz egin zituen zenbait itzulpen", *Egan 1-6*, 40-44 [*MEIG V*, 5967].
- 1965j, "Sarako Joanes Etxeberriren *Euskal-Herriko gazteriar*", *Egan 1-6*, 109-123 [*MEIG VI* 69-70].
- 1965k, "Atarikoa", *Orixe. Omenaldi*, Donostia, Euskaltzaindia, 5-9 [*MIH*, 290-295; *MEIG V*, 125-129].
- 1966, "Aita Larramendi'ren eun urteurrenean (1960[sic]-1766)" *Zeruko Argia 1966/1/30*, 1. [*MEIG VII* 67-70].
- 1970, "Pro domo", *Egan 2. aldia XXX*, 11-26 [*MIH*, 211-231; *MEIG*

- VIII, 133-151].
- 1975, "Sei idazle plazara", *Anaitasuna* 1975/11/15, 8-10. [MEIG VIII, 39-42].
- 1976, "Hitz bitan", E. Bozas Urrutia, *Andanzas y mudanzas de mi pueblo. Erretereria kondairan eta ipuin zaharretan*, Donostia, 1976, XVIII-XXXI. [MEIG IX, 40-45].
- 1978, "Sarrera-gisa", B. Etxepare, *Olerkiak*, San Sebastián, Txertoa, 7-17 [MEIG V, 21-30].
- 1980, "Barandiaran jauna eta gure kultura", *Egan* 1-6 1980, 1-6 1981, 123-128 [MEIG VIII, 60-65].
- 1981a, "Euskal literaturaren bereizgarri orokorrak", *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*, Bilbo Deustuko Unibertsitatea, 259-278 [MEIG IV, 49-72].
- 1981b, "Euskal literaturaren kondairarako oinarriak", *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*, Bilbo, Deustuko Unibertsitatea, 279-292 [MEIG IV, 73-90].
- 1981c, "Etxepareren edizio kritikoa aurkeztean", *Euskera* 2. aldia XXVI-1, 453-454 [MEIG V, 31-34].
- 1982, "Mendibururen hizkeraz hitz bi", P. Altuna (par.), *Aita Sebastian Mendibururen idazlan argitaragabeak I* Bilbo, Mensajero, LXXIX-LXXXII [MEIG V, 101-108].
- 1983, "Gamizen liburua aurkeztatzean", *Euskera* 2. aldia XXVIII, 363-364 [MEIG V, 113-116].
- 1985a, "Pello Salabururen Euskaltzaindian sartzea", *Euskera* 2. aldia XXX, 331-339 [MEIG VI, 107-119].
- 1985b, "Campionen Gramática eta beste", *Euskera* 2. aldia XXX-1, 63-70 [SHLV, 965-971; MEIG VI, 75-87].
- 1986, "Liburu sorta zaharberritu baten atarian", "Klasikoak" 1, Donostia, EEE (Elkar), 9-19 [MEIG IV, 123-135].
- Oteiza, J. 1963, *Quousque tandem...?* Donostia, Añamendi (1970, Donostia, Txertoa; 1975, 1983, Donostia, Hordago; 1993, Iruñea, Pamiela). [QT]
- 1989, "El cielo en la mentalidad vasca". *FLV* XXI, 54.
- Perez Gaztelu, E., 1994a, *Koldo Mitxelenaren Elissalt, egitasmoa eta egitatea*, Erretereriako udala (argitarabidean).
- 1994b, "Koldo Mitxelenaren zinema-kritiketako hitz elkartuak", (*Euskeran argitaratzeko*).
- Perez Gaztelu, E.-Telletxea, M.L., 1994, "Koldo Mitxelenearen zinema-kritiketako hitz eratorriak", (*Euskeran argitaratzeko*).
- Satrustegi, J M., 1994, "Aresti eta Mitxelenaren arteko posta harremanak", *FLV* 67, 487-520